

ความสำคัญของการตำแหน่งสังฆปริณายกในการปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในบทนี้แบ่งเป็น 3 ตอน คือ

ตอนที่ 1 ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2325 - 2394)

ตอนที่ 2 ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2468)

ตอนที่ 3 ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลราชกุมาร รัชกาลปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - ปัจจุบัน)

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325 - 2352)

ในตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองคณะสงฆ์โดยทั่วไปมีลักษณะคล้ายกับสมัยกรุงศรีอยุธยา มีบางองค์ที่ได้รับการปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมกว่าเดิม แต่ลักษณะสำคัญที่ยังคงเหมือนเดิม คือ พระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชอำนาจสิทธิ์ขาดในการปกครองคณะสงฆ์เพียงพระองค์เดียว ถึงแม้จะมีสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายก ประมุขของพระสงฆ์ทั้งปวง แต่เป็นตำแหน่งที่ได้รับยกย่องเป็นพิเศษ มิได้ทรงมีพระราชอำนาจบังคับบัญชาการคณะสงฆ์อย่างเต็มที่ การแต่งตั้งพระราชอาคันตุกะ การถอดถอนตำแหน่งหรือการลดยศพระสงฆ์ก็ ตลอดจนการชำระอธิกรณ์ต่าง ๆ ล้วนเป็นพระราชภารกิจของพระเจ้าแผ่นดินที่จะทรงพิจารณาเองทั้งสิ้น สมเด็จพระสังฆราชอาจถวายคำปรึกษาแนะนำบางโอกาส ในตอนแรกนี้จะไต่ถามถึงพระราชภารกิจที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ละพระองค์ทรงดำเนินการปกครองคณะสงฆ์ และสมเด็จพระสังฆราชทรงมีบทบาทสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้ปฏิบัติถวายประการใดบ้าง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ใน พ.ศ. 2325 พระราชภารกิจสำคัญประการแรกที่ทรงปฏิบัติ คือ ทรงจัดระเบียบการข้างฝ่ายพระราชอาณาจักรใหม่ตั้งถาวร และทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ทรงพยายามจัดการคณะสงฆ์ให้เข้าระเบียบแบบแผน เพราะขณะนั้นการคณะสงฆ์สภาพเสื่อมโทรมสืบเนื่องมาจากการจลาจลตอนปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ทรงดำจัดพระสงฆ์ไม่บริสุทธิ์ออก

จากคณะสงฆ์ และทรงส่งเสริมพระสงฆ์ปฏิบัติให้เจริญมั่นคงสืบไป ทรงรับแก้ไขจัดความเสื่อมโทรม
ในพระศาสนาซึ่งได้เกิดขึ้นครั้งกรุงธนบุรีให้หมดไป จึงอาจกล่าวได้ว่าทรงเป็นผู้มีสติวิชาในการปกครอง
คณะสงฆ์แก่พระองค์เดียว ความในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า

"...การจะจัดการข้างฝ่ายพุทธจักร ท่านบำรุงพระพุทธศาสนาซึ่งเสื่อมทรุดเสร้างหมองนั้นให้
วัฒนารุ่งเรืองสืบไป จึงดำรัสให้สี่พระวันรัตน (ทองอยู่) กับพระรัตนมณี (แก้ว) ออกเป็นขบวน
ดำรัสว่าเป็นคนอาศัยส่อพลอทำให้เสียแผ่นดิน... ดำรัสให้สมเด็จพระสังฆราช พระพุทธอาจารย์
พระพิมลธรรม ซึ่งเจ้ากรุงธนบุรี ให้ลงโทษถอดเสียจากพระราชอาคณ เพราะไม่ยอมถวายบังคมขึ้น
ไปรคให้คงที่สมฐานันดรศักดิ์คงเก่าให้คืนไปอยู่ครองพระอารามตามเดิม พระผู้เป็นเจ้าของ 3
พระองค์มีสันดานสัณคนคงดำรงรักษาพระพุทธศาสนาโดยแท้ มีไคอาศัยแก่ร่างกายชีวิต ควรเป็นที่
นับถือไหวงนบเคารพสักการบูชา..."¹

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเอาเป็นพระราชธุระท่านบำรุงคณะสงฆ์ใหม่คง
หัวพระราชอาณาจักร เพราะทรงเป็นองค์ศาสนูปถัมภก และยังทรงเป็นพระราชธุระสถาปนาพระอาราม
น้อยใหญ่ พระอารามบางแห่งไม่มีพระสงฆ์อยู่ เช่น วัดแจ้ง และวัดท้ายตลาด ทรงพระกรุณาให้สร้างกุฏิ
และเสนาสนะพระสงฆ์ทั้ง 2 อาราม ทรงนิมนต์พระราชอาคณพระสงฆ์อันคับจากวัดก่อนมาอยู่วัดทั้ง 2 แห่งนี้
นอกจากนั้นยังโปรดให้รวบรวมทำสังคายนาพระไตรปิฎก เพราะทรงตั้งพระราชหฤทัยจะประดิษฐานกรุง
รัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นราชธานีใหม่ ให้ปรากฏเกียรติยศและความรุ่งเรืองไปในนานาประเทศ ว่าไทยกลับ
ตั้งตัวเป็นอิสระได้เหมือนครั้งกรุงเก่า ฉะนั้นการคณะสงฆ์ซึ่งได้จัดขึ้นในรัชกาลนี้ จึงจัดตามแบบครั้งกรุงเก่า
แต่มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขบ้างเล็กน้อย เช่น โปรดให้เปลี่ยนนามพระธรรมโลกม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่าย
ขวา เป็นพระธรรมอุดม เพื่อมิให้พ้องกับพระนามสมเด็จพระศาสน์จารย์ และเปลี่ยนนามพระราชอาคณ
ตำแหน่งพระอุบาลีเป็นพระวินัยรักษิต เพื่อมิให้พ้องกับนามพระอรหันต์²

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1

(พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 24.

²สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์

โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 45.

อนึ่ง พระราชาคณะฝ่ายรามัญในขณะนั้นยังไม่มี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทางวัด
จัดการหาพระมหาเถระฝ่ายรามัญซึ่งรู้พระวินัย พระปริยัติได้ 3 รูป ทรงตั้งให้เป็นพระมหาสุเมธจารย์
พระไตรสรณัม และพระสุเมธน้อย ครั้นเมื่อสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล
ทรงสร้างวัดทองปู้ใหม่ โปรดให้พระสงฆ์รามัญมาอยู่วัดทองปู้ และให้พระสุเมธจารย์เป็นเจ้าอาวาส
ส่วนพระไตรสรณัมโปรดให้เป็นเจ้าของคณะรามัญ ไปอยู่วัดกลางหลวงในแขวงเมืองนนทบุรีและสามโคก และ
โปรดให้พระสุเมธน้อยเป็นเจ้าอาวาสครองวัดบางยี่เรือใน¹

ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยนี้มีลักษณะคล้ายสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่มิเปลี่ยนแปลงบ้าง
คือ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาแบ่งพระสงฆ์เป็น 3 คณะ คือ คามวาสีฝ่ายขวา คามวาสีฝ่ายซ้าย และอรัญวาสี
เจ้าคณะใหญ่ของทั้ง 3 คณะ คือ สมเด็จพระอริยวงศ์ (บางครั้งเป็นสมเด็จพระพุทธิโฆษาจารย์) สมเด็จพระ
วันรัต และสมเด็จพระพุฒาจารย์ ตามลำดับ ครั้นถึงรัชกาลที่ 1 เนื่องจากคณะอรัญวาสีมีพระสงฆ์
น้อยลง จึงได้ยุบคณะนี้ คงไว้แต่ตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่ เพราะมีหน้าที่ต้องตามเสด็จ
และเปลี่ยนตำแหน่งเจ้าคณะรองอรัญวาสีเป็นพระญาณสังวร ตำแหน่งพระญาณไตรโลก ซึ่งเดิมเป็นเจ้าคณะ
รองอรัญวาสี จึงเป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญตั้งแต่นั้นมา ส่วนคณะสงฆ์ซึ่งเหลืออยู่ 2 คณะนั้น ในสมัยนี้
จึงเปลี่ยนเรียกใหม่ว่า คณะเหนือ และ คณะใต้ ตำแหน่งเจ้าคณะคงเดิม คือ สมเด็จพระอริยวงศ์
(บางครั้งเป็นสมเด็จพระพุทธิโฆษาจารย์) เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ และสมเด็จพระวันรัตเป็นเจ้าคณะ
ใหญ่คณะใต้²

สำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในสมัยนี้มีราชทินนามว่า สมเด็จพระอริยวงศญาณ
การเลือกสมเด็จพระสังฆราชนั้น พิจารณาจากสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 2 องค์ องค์ใดมีอายุพรรษามากกว่า
ก็จะทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ในรัชกาลนี้ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช 2 องค์ คือ สมเด็จพระ
สังฆราช (ศรี) วัดระฆังโฆสิตาราม (พ.ศ. 2325 - 2337)³ และสมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ
(พ.ศ. 2337 - 2359) พระชนมายุ 85 พรรษา

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 29.

²สมเด็จพระมหาพรหมค้ำรงราชานุภาพ, ตำนานคณะสงฆ์, หน้า 46.

³ปีที่ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชจนถึงปีสิ้นพระชนม์

สมเด็จพระสังฆราชทั้ง 2 องค์มีใตทรงมีพระอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์โดยเด็ดขาด
ของทรงปฏิบัติตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
โปรดให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎก ใน พ.ศ. 2331 ทรงอาราธนาให้สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) เป็น
ประธานในการทำสังคายนา

การทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนั้นนับเป็นครั้งที่ 9 ถือเป็นกิจทางศาสนาที่สำคัญยิ่งประการ
หนึ่ง เพราะนับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าครั้งสุดท้าย ใน พ.ศ. 2310 บ้านเมืองระส่ำระสาย
พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมลง แม่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงสถาปนารัฐธนบุรีเป็นราชธานีขึ้นใหม่
แต่ตลอดสมัยกรุงธนบุรีพระพุทธศาสนาก็ได้เจริญรุ่งเรืองอย่างเต็มที่ จะเห็นได้ชัดในการจุลาจลตอนปลาย
รัชกาลของพระองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชประสงค์จะบำรุงพระพุทธศาสนา
ให้เจริญรุ่งเรือง ทรงมีพระราชดำริว่า พระไตรปิฎกในขณะนั้นชำรุดเสียหาย กระจัดกระจายไปในคราว
เสียกรุงแก่พม่า ทรงมีพระราชประสงค์ทำการสังคายนารวบรวมพระไตรปิฎกขึ้นไว้ให้สมบูรณ์อีกครั้งหนึ่ง
เพราะพระไตรปิฎกเป็นรากฐานแห่งพระพุทธศาสนา เป็นคำเทศนาสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอันเป็นตัวแทน
ของพระองค์เมื่อเสด็จปรินิพพานไปแล้ว และเป็นเครื่องสั่งสอนให้มนุษย์ประพฤติปฏิบัติดี พระไตรปิฎกมีทั้ง
หมก 84,000 พระธรรมชั้นตรี ซึ่งในระยะนั้นบางตอนขาดหายไป ตัวสะกดผิดไปจากฉบับเดิม จึงสมควร
แก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งมีสมเด็จพระ
พระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นประธาน ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมหาปราสาท
ให้อาราธนาสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ ฐานานุกรม เป็ยัญ 100 รูป มารับพระราชทานฉันทน์
ครั้นเสร็จแล้ว จึงตรัสถามพระราชาคณะทั้งปวงเกี่ยวกับพระไตรปิฎกครมว่าผิดเพี้ยนประการไคบ้าง
สมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะถวายพระพรว่า

"พระบาลี และอรรถกถาฎีกา พระไตรปิฎกทุกวันนี้พิรุณมาช้านานแล้ว หากษัตริย์พระองค์ใด
จะทำนุบำรุงให้เป็นศาสนูปถัมภกมิได้ แต่กำลังอาคตภาพทั้งปวงก็คิจะใครทำนุบำรุงอยู่ แต่เห็น
จะไม่สำเร็จ..."¹

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1
(พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478), หน้า 161.

สมเด็จพระสังฆราชพร้อมทั้งพระราชาคณะทั้งปวงได้ถวายคำอธิบายเกี่ยวกับการทำสังคายนา
ครั้งก่อน ๆ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสดับคำอธิบายเหล่านั้นแล้ว จึงทรงอาราธนา
สมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะช่วยกันทำสังคายนาพระไตรปิฎกให้เรียบร้อยสมบูรณ์ดังเดิม ฝ่าย
พระองค์และพระบรมวงศานุวงศ์จะทรงเป็นพระธุระข้างฝ่ายพระราชอาณาจักร และจะทรงช่วยเหลือ
เกื้อหนุนทุกวิถีทาง สมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะจึงถวายพระพรว่า

"อาตมาภาทังปวง มีสติปัญญาอันน้อย ไม่เหมือนท่านแตกอน แต่จะอุทิศสำหรับพระปริยัติธรรม
สนองพระเดชพระคุณตามสติปัญญา และสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้าทรงทำนุบำรุงพระพุทธ-
ศาสนาครั้งนี้ ก็นับได้ชื่อว่า นวมสังคายนาครบ 9 ครั้ง จะยังพระปริยัติศาสนาให้ถาวรรวัฒนาไยยาว
ไปในอนาคตสมัยสันกาลชานาน"¹

ก่อนจะทำการชำระพระไตรปิฎก สมเด็จพระสังฆราช ทรงให้เลือกพระราชาคณะ ฐานานุกรม
เปรียญ อันดัดที่เล่าเรียนพระไตรปิฎกในเวลานั้น ได้ทั้งหมด 218 รูป พร้อมทั้งคฤหัสถ์ผู้มีความรู้อีก 32 คน
ช่วยกันทำสังคายนาในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ทำ ณ วัดมหาธาตุ ทรง
บริจาคพระราชทรัพย์แจกจ่าย เกณฑ์พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ให้ช่วยกันทำอาหารถวาย
แด่พระสงฆ์เหล่านั้น การทำสังคายนาครั้งนี้ แบ่งพระสงฆ์เป็น 4 กอง สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นแม่กอง
ชำระพระสุตตันตปิฎก พระวันรัตน์เป็นแม่กองชำระพระวินัยปิฎก พระพิมลธรรมเป็นแม่กองชำระพระสัททา-
วิเสส และพระธรรมไตรโลก เป็นแม่กองชำระพระปรมัตถปิฎก ทั้ง 4 กองแยกกันชำระ ณ พระอุโบสถ
พระวิหาร พระมณฑป และการเปรียญ ตามลำดับ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงถวายปากไถ่
หมึกหรรคาลครบทุกองค์ พระองค์พร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จพระราชดำเนินออกไป ณ พระอาราม
ที่ชำระพระไตรปิฎกทุกวัน

การชำระพระไตรปิฎกครั้งนี้ทำการตรวจสอบอย่างละเอียดถี่ถ้วน ใช้เวลาประมาณ 5 เดือน
จึงสำเร็จ ทรงพระกรุณาแจกจ่ายพระราชทรัพย์แก่คฤหัสถ์และพระสงฆ์สามเณร โปรดให้จารึกพระไตรปิฎก
ที่ชำระแล้วลงในใบลานใหญ่ เสร็จแล้วปิดทองที่ทั้งหน้าปกและหลังปก และกรอหมอกด้วยผ้ายก มีสลากงา

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 166.

แม้ว่าสมเด็จพระสังฆราชทั้ง 2 องค์จะยังไม่ทรงมีพระอำนาจสิทธิขาดในการปกครองคณะสงฆ์ แต่ทั้งทรงมีความสำคัญมาก จะเห็นได้จากการชำระพระไตรปิฎกครั้งใดก็ตามแล้วนั้น แสดงว่าสมเด็จพระสังฆราชทรงมีความรู้ความสามารถชำระพระไตรปิฎกให้สำเร็จจุลวงไปด้วยดี จนถือเป็นแบบฉบับต่อมา ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชยังมีความสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ เป็นประมุขของคณะสงฆ์ คณะสงฆ์จึงมีความมั่นคง มีหัวหน้า มีผู้ใหญ่บังคับบัญชา สมเด็จพระสังฆราชเป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชน เป็นที่เคารพนับถือของพระเจ้าแผ่นดิน และพระสงฆ์ทั้งปวง

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352 - 2367)

ในสมัยนี้ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ยังคงดำเนินการตามแบบแผนสมัยก่อน มีได้แก่ไขว้วิธีการปกครอง นอกจากแก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรที่เป็นบาเรียน กล่าวคือในสมัยกรุงศรีอยุธยากำหนดบาเรียนเป็น 3 ชั้น เรียกว่า บาเรียนตรี บาเรียนโท และบาเรียนเอก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชประสงค์จะให้ภิกษุสามเณรมีความรู้สูงขึ้น จึงโปรดให้สมเด็จพระสังฆราชแก้ไขวิธีสอบพระปริยัติธรรมโดยกำหนดวิธีสอบเป็น 9 ประโยค ผู้ใดสอบได้ตั้งแต่ 3 ประโยคขึ้นไปจึงนับว่าเป็นบาเรียน เรียกตามลำดับชั้นว่า บาเรียน 3 ประโยค บาเรียน 4 ประโยค ขึ้นไปจนถึงบาเรียน 9 ประโยค สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูรทรงสันนิษฐานว่า บาเรียน 3 ประโยคเทียบเป็นบาเรียนตรี บาเรียน 4 ประโยค 5 ประโยค 6 ประโยค เทียบเป็นบาเรียนโท บาเรียน 7 ประโยค 8 ประโยค 9 ประโยค เทียบเป็นบาเรียนเอก¹

สมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลที่ 2 มี 3 องค์ คือ สมเด็จพระสังฆราช (สี) วัดมหาธาตุ (พ.ศ. 2359 - 2362) พระชนมายุ 70 พรรษา สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ (พ.ศ. 2362 - 2365) พระชนมายุ 90 พรรษา และสมเด็จพระสังฆราช (คอน) วัดมหาธาตุ (พ.ศ. 2365 - 2385) พระชนมายุ 81 พรรษา

สมเด็จพระสังฆราชทั้ง 3 องค์นี้ ประทับอยู่วัดมหาธาตุทุกองค์ เพราะเป็นพระอารามหลวงในรัชพระราชวัง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูรอธิบายว่า

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, ตำนานคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 48.

...ในรัชกาลที่ 2 ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราชถึง 3 พระองค์ ตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราช (มี) เป็นต้น ล้วนอยู่พระอารามอื่นก่อนแล้ว จึงมาสถิตย์ ณ วัดมหาธาตุที่นั่น เมื่อจะเป็นสมเด็จพระสังฆราช บางพระองค์เหมาะสถิตย์วัดมหาธาตุก่อนแล้ว จึงรับสุพรรณบัตร บางพระองค์รับพระสุพรรณบัตรก่อนแล้ว จึงเหมาะสถิตย์วัดมหาธาตุ เห็นจะเกี่ยวด้วยฤกษ์ที่ทรงสถาปนา ถ้าฤกษ์อยู่ในเวลาพระศกสมเด็จพระสังฆราชองค์ก่อนยังอยู่ที่ตำแหน่ง ก็รับพระสุพรรณบัตรก่อน พระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อนแล้ว จึงแห่สมเด็จพระสังฆราชใหม่มาสถิตย์วัดมหาธาตุ ถ้าฤกษ์สถาปนาเป็นเวลาพระราชทานเพลิงพระศกสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อนแล้ว ก็เหมาะสถิตย์วัดมหาธาตุก่อนแล้วจึงรับพระสุพรรณบัตร คราวทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (มี) นี้ เห็นได้ชัดโดยวันในจดหมายเหตุว่า เมื่อทรงตั้งนั้น สมเด็จพระสังฆราช (สุข) สิ้นพระชนม์ยังไม่ถึง 3 เดือน คงยังไม่ได้พระราชทานเพลิงศพ..."

ภารกิจที่สมเด็จพระสังฆราชทั้ง 3 องค์ทรงปฏิบัติ สมเด็จพระสังฆราชองค์แรกปรากฏผลงานเด่นชัดกว่า 2 องค์หลัง คือ สมเด็จพระสังฆราช (มี) ทรงเรียบเรียงหนังสือไอวาทานุศาสน์ ร่วมกับสมเด็จพระวันรัตน์ (อจ) วัดสระเกศ ตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทั้งนี้เพราะทรงเห็นวาระขณะนั้นพระสงฆ์ใคร่จะตั้งอยู่ในพระธรรมวินัย ทำให้เกิดความเสื่อมเสียแก่วงการพระศาสนา จึงโปรดให้สมเด็จพระสังฆราช (มี) แต่งหนังสือเล่มนี้แสดงขอบเขตปฏิบัติอันสมควรแก่พระสงฆ์ แจกจ่ายไปตามพระอารามต่าง ๆ มีการสอบสวนอย่างกวัดข้นยิ่งขึ้น นอกจากนั้นยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขการสอบพระปริยัติธรรมชั้นใหม่ดังกล่าวแล้ว ต่อมาทรงปรารภจะบำเพ็ญพระราชกุศลให้เป็นการพิเศษ สมเด็จพระสังฆราช (มี) จึงทรงถวายพระพรให้ทรงประกอบพิธีวิสาขบูชา เมื่อ พ.ศ. 2361 นับเป็นครั้งแรกในประเทศไทย สมเด็จพระสังฆราช (มี) ทรงเป็นพระอุปถัมภ์ของเจ้าฟ้ามงกุฎในคราวทรงบรรพชาเป็นสามเณร

สมเด็จพระสังฆราช (สุข) ทรงคุณความรู้ทางวิปัสสนาธุระ ทรงเป็นพระอุปถัมภ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงเป็นพระกรรมวาจาจารย์ของเจ้านายหลายพระองค์ นอกจากนั้นยัง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำราพระราชาณาฎา, ประวัติวัดมหาธาตุ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2461), หน้า 41.

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำสังคายนาสวดมนต์ เนื่องจากเกิคือหิว^{ตกใจ}ระมาก ส่วนสมเด็จพระสังฆราช (คอน) ไม่มีหลักฐานแสดงว่าได้ทรงประกอบศาสนกิจที่สำคัญ นอกจากทรงเป็นพระอุปถัมภ์ของเจ้าฟ้ามงกุฎ ในคราวทรงอุปสมบท และของพระองค์เจ้าฤกษ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) ในคราวทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลนี้มีลักษณะไม่ต่างจากสมัยรัชกาลที่ 1 คือยังไม่ทรงมีพระอำนาจเด็ดขาดในการปฏิบัติกิจพระศาสนาที่สำคัญได้เอง นอกจากจะได้รับพระบรมราชานุญาตหรือพระบรมราชโองการจากพระเจ้าแผ่นดิน อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระสังฆราชทุกองค์ก็ทรงมีความสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์ขึ้น เพราะสมเด็จพระสังฆราชยอมทรงความรู้ในด้านพระศาสนาเป็นอย่างดี แม้แต่พระเจ้าแผ่นดินเองเมื่อจะทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาหรือปฏิบัติกิจพระศาสนาใด ๆ ก็ต้องทรงปรึกษาสมเด็จพระสังฆราช ทรงฟังความเห็นหรือคำแนะนำของสมเด็จพระสังฆราชก่อนเสมอ

ในเรื่องที่เกี่ยวกับสมณศักดิ์ มีลักษณะแปลกไปกว่าเดิมอีกประการหนึ่ง คือ ทรงสถาปนาพระเจ้านองยาเธอ พระองค์เจ้าवासูกกรี (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส) ซึ่งทรงผนวชอยู่ ณ วัดพระเชตุพน เป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส และโปรดตั้งให้เป็น พระองค์เจ้าพระราชาคณะ นับเป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้เป็นพระราชาคณะในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 - 2394)

ในรัชกาลนี้ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์แปลกไปจากเดิม คือ โปรดให้รวมพระอารามหลวงและราชวรในกรุงเทพฯ ซึ่งเคยขึ้นกับคณะเหนือบ้าง คณะใต้อ่าง จัดเป็นคณะกลางอีกคณะหนึ่ง มาขึ้นกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อครั้งยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสังฆวัดพระเชตุพน ฉะนั้นในระยะนี้จึงแบ่งการปกครองเป็น 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี (ซึ่งยังคงมีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะ) และเมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวช ทรงรับลัทธิต

1 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสมมตอมรพันธ์, ใต้พระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 40.

2 พระพนวิลาส, ทำเนียบสมณศักดิ์ (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2445),

รามัญนิกายมาตั้งพระสงฆ์เป็นธรรมยุติกนิกายขึ้นอีก แต่ยังมีได้จัดตั้งเป็นคณะหนึ่งต่างหาก เพราะวัดในนิกายนี้ยังมีน้อยและส่วนมากอยู่ในกรุงเทพฯ จึงโปรดให้คณะธรรมยุติกนิกายนี้รวบรวมอยู่ในคณะกลางของกรมมหานิกาย¹

การปกครองคณะสงฆ์ในระยะนี้ยังคงมีฐานันดรเช่นเดียวกับสมัยก่อน ๆ กล่าวคือ แบ่งเป็นชั้นและยศตามความรู้ความสามารถ โดยมีการสอบแข่งขันกันด้วย พระสงฆ์มีตำแหน่งหน้าที่ในทางบริหาร จะได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ ตำแหน่งสูงสุดในคณะสงฆ์ ก็คือ สมเด็จพระสังฆราช รองลงไปคือเจ้าคณะใหญ่ มีหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาค คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติกนิกาย ต่อจากนั้นจึงเป็นพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ลดหลั่นกันไป²

สมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลนี้มี 2 องค์ คือ สมเด็จพระสังฆราช (คอน) วัดมหาธาตุ สืบเนื่องมาจากรัชกาลก่อน และสมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบูรณะ (พ.ศ. 2386 - 2392) พระชนมายุ 86 พรรษา สมเด็จพระสังฆราช (คอน) สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2385 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงตั้งสมเด็จพระพนรัตน์ (นาค) วัดราชบูรณะ เป็นสมเด็จพระสังฆราชใน พ.ศ. 2386 เหตุที่ไม่ได้ประทับอยู่วัดมหาธาตุตามประเพณีเดิม เพราะเวลานั้นพระอุโบสถวัดมหาธาตุชำรุดทรุดโทรม กำลังทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ แต่ยังไม่ทันเสร็จจนสิ้นรัชกาล สมเด็จพระสังฆราชองค์นี้ไม่ปรากฏผลงานที่สำคัญ จะเห็นได้จากการส่งพระสงฆ์ไทยไปลังกาใน พ.ศ. 2385 เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมากกว่าของสมเด็จพระสังฆราช หรือการกีดกันระหว่างพระสงฆ์ไทยกับพระสงฆ์ลังกาในครั้งต่อไป ก็ทรงมีส่วนร่วมบ้างเล็กน้อยเท่านั้น

ในเรื่องที่เกี่ยวกับสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ 3 ทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์เป็นพระราชาคณะดังต่อไปนี้ คือ

เจ้าฟ้ามงกุฎ เมื่อครั้งยังทรงผนวช มีฐานานุกรมอย่างเจ้าคณะรอง แต่ไม่มีราชทินนาม
เรียกตามพระนามเดิม

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีจักรพรรดิราชานุภาพ, ประวัติวัดมหาธาตุ หน้า 50.

² Kenneth E. Wells, Thai Buddhism : Its Rites and Activities

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้นทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น พระองค์เจ้า ยังไม่มีกรม จึงเรียกพระองค์เจ้าฤกษ์ ตามพระนามเดิม

หม่อมเจ้าพระรอง ในกรมหมื่นสวัสดิวิไชย เป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะ ไม่มีราชทินนาม

ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช และสมเด็จพระวันรัตยังว่างอยู่ ทรงมีพระราชดำริจะตั้งตำแหน่งสมณศักดิ์ดังกล่าว คือ จะทรงตั้งพระพิมลธรรม (อู) วัดสุทัศน์ เป็น สมเด็จพระสังฆราช และพระธรรมอุดม (เซ่ง) วัดอรุณราชวราราม เป็นสมเด็จพระวันรัต โปรดให้ อาลักษณ์ร่างนามและกำหนดวันทรงตั้งใน พ.ศ. 2393 แต่ทรงพระประชวรมีพระอาการหนัก เส็จ สวรรคตเสียก่อน จึงมิได้ทรงตั้งตำแหน่งดังกล่าว¹

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเอาพระทัยใส่ในการปกครองคณะสงฆ์และ การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และเป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่งที่ในรัชกาลนี้ ยังมีเจ้านายอีกพระองค์หนึ่ง ทรงผนวชอยู่ และทรงทำคุณประโยชน์ให้แก่วงการพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก เจ้านายพระองค์นั้น คือ เจ้าฟ้ามงกุฎ พระองค์ทรงเป็นผู้นำในการปฏิรูปกิจการพระพุทธศาสนา ในระยะนั้นเป็นเวลา ที่ คริสต์ศาสนาเข้ามาเผยแพร่มาก ประกอบกับพระภิกษุสงฆ์ไทยขณะนั้นประพฤติปฏิบัติผิด จากพระวินัยบัญญัติ การปฏิบัติศาสนกิจไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ เจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงปรับปรุงการคณะสงฆ์ ให้ดีขึ้น การปฏิรูปที่สำคัญก็คือ การจัดตั้งคณะสงฆ์ใหม่เรียกว่า ธรรมยุติกนิกาย ซึ่งเป็นคณะที่ปฏิบัติ ตามพระวินัยเคร่งครัดมาก นับเป็นการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในประวัติศาสตร์การพระพุทธศาสนาใน ประเทศไทย

งานสำคัญของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย คือการตรวจสอบคัมภีร์พระวินัยที่มีอยู่ในเวลานั้น กับที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกของฝ่ายเถรวาท (หินยาน) เพื่อให้ได้คัมภีร์อันถูกต้อง มีการ ตรวจสอบเรื่องราวต่าง ๆ ว่าจะตรงกับคัมภีร์เดิมหรือไม่² นอกจากนั้นเจ้าฟ้ามงกุฎยังได้ทรงศึกษา

¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, ตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์,

หน้า 42.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ตำนานพุทธเจดีย์สยาม (พระนคร : โรงพิมพ์ โสภณพิพรรฒธนากร, 2469), หน้า 127 - 8.

คำรับคำรามาชามอญและภาษาสิงห์ ทำให้ทรงมีความรู้กว้างขวาง และใน พ.ศ. 2383 มีพระสงฆ์
ลังกาซึ่ง เกรงครัตินพระวินัยเข้ามาพักอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหารเป็นเวลา 2 ปี ต่อมาใน พ.ศ.
2385 เมื่อพระสงฆ์ลังกาเหล่านั้นจะเดินทางกลับ เจ้าฟ้ามงกุฎจึงทรงเลือกพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย
5 รูปให้เดินทางติดตามไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย เพราะเป็นการ
แลกเปลี่ยนความรู้ความคิดกับพระสงฆ์ชาวสิงห์เหล่านั้น ทำให้พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายได้รับความรู้
ที่ขึ้นจนสามารถฟื้นฟูการปฏิบัติพระธรรมวินัยที่ถูกทอดทิ้งตามพระพุทธรูปปฏิบัติ

ในเรื่องการส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมอบหมายให้เป็นที่พระครูของเจ้าฟ้ามงกุฎ การเล่าเรียนในครั้งนั้นจึงเจริญแพร่หลายมาก
ในด้านการปฏิสังขรณ์พระอาราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยเป็นพิเศษ
ทรงแนะนำให้พระบรมวงศ์ตลอดจนข้าราชการช่วยกันสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม เพื่อให้กรุง
รัตนโกสินทร์สมบูรณ์ด้วยเจดีย์สถานเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา พระอารามที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ทั้งพระ
อารามหลวงและราษฎร์ส่วนใหญ่ล้วนสร้างขึ้นในรัชกาลที่ 3 มากกว่าในรัชกาลอื่น ๆ ส่วนด้านการ
ปกครองคณะสงฆ์ทรงมอบให้เป็นที่พระครูของเจ้าฟ้ามงกุฎ ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า กิจพระศาสนา
ที่สำคัญต่าง ๆ ในด้านการปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงในรัชกาลที่ 3 นั้น เจ้าฟ้ามงกุฎทรงกระทำแทบ
ทั้งสิ้น

เท่าที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระสังฆราชในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในระยะ
แรกนั้นซึ่งมีทั้งหมด 7 องค์ คือ ในรัชกาลที่ 1 ได้แก่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) และสมเด็จพระ
สังฆราช (ศุข) ในรัชกาลที่ 2 ได้แก่สมเด็จพระสังฆราช (มี) สมเด็จพระสังฆราช (สุก) และ
สมเด็จพระสังฆราช (คอน) ในรัชกาลที่ 3 ได้แก่สมเด็จพระสังฆราช (คอน) และสมเด็จพระ
สังฆราช (นาค) สมเด็จพระสังฆราชยังไม่ทรงมีพระอำนาจเด็ดขาดในการปกครองคณะสงฆ์
แต่ในทางปฏิบัติ สมเด็จพระสังฆราชทุกองค์ทรงมีความสำคัญ และทรงมีส่วนร่วมในการปฏิบัติกิจ
พระศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ แต่ในเรื่องที่เกี่ยวกับการออกกฎเกณฑ์ระเบียบแบบแผนสำหรับ
พระสงฆ์จะใช้เป็นหลักปฏิบัติ ยังคงเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดิน นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธ-
ยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ ทรงรับภาระจัดการคณะสงฆ์ยังเหยิงให้มีสภาพปกติตั้งเดิม

เช่นทรงให้ทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎก เป็นต้น ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระราชประสงค์ให้พระภิกษุสงฆ์มีความรู้สูงขึ้น จึงทรงให้แก้ไขการสอบพระปริยัติธรรมใหม่ ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเอาพระทัยใส่ในการบูรณะปฏิสังขรณ์พระอาราม พระราชมณเฑียรต่าง ๆ ของพระเจ้าแผ่นดินทั้ง 3 พระองค์นั้นโดยช่วยส่งเสริมให้พระพุทธศาสนา เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาก ทรงเป็นผู้ริเริ่มทำนุบำรุงพระศาสนาด้วยพระองค์เอง เพราะเป็นหน้าที่ของ พระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นผู้ถวายคำแนะนำแก่พระเจ้าแผ่นดินเมื่อทรงขอความเห็น หรือทรงปฏิบัติตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน เรื่องสำคัญ ๆ เกี่ยวกับกิจการพระ ศาสนา สมเด็จพระสังฆราชไม่ทรงสามารถ เริ่มด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้ก็หมายความว่าสมเด็จพระสังฆราชไม่ทรงมีความรู้ความสามารถ หรือไม่ทรงเอาพระทัยใส่ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา แต่เป็นเพราะว่าพระเจ้าแผ่นดินทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดทั้งในทางอาณาจักรและพหุจักร จะเห็น ได้ว่าเท่าที่ผ่านมา ไม่ปรากฏว่าสมเด็จพระสังฆราชองค์ใดทรงบริหารคณะสงฆ์ได้อย่างเต็มที่ 1 อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าพระเจ้าแผ่นดินจะทรงปฏิบัติกิจการพระศาสนาประการใด สมเด็จพระสังฆราชของ มีส่วนร่วมด้วยทุกครั้ง และเป็นที่ยืนยันที่ทั้ง 2 ฝ่ายรวมมือนับปฏิบัติกิจการพระศาสนาด้วยดี มิได้มีข้อ ขัดแย้งใด ๆ เกิดขึ้นเลย

ตอนที่ 2 ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2468)

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411)

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นไป การคณะสงฆ์เจริญรุ่งเรืองเรื่องมาก² วิธีการปกครอง คณะสงฆ์ยังคงดำเนินตามแบบสมัยก่อน แต่มีลักษณะอื่น ๆ ที่แตกต่างจากสมัยก่อนหลายประการ ด้วยกัน ที่สำคัญคือเกี่ยวกับตำแหน่งสังฆปริณายก หรือตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช การเปลี่ยนแปลง ทาง ๆ ในรัชกาลนี้ได้เป็นเพราะว่ามีพระราชบัญญัติหรือกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ออกใช้บังคับ แต่เป็นไป

1
H.G. Quaritch Wales, Ancient Siamese Government and Administrative (London : Bernard Quaritch, LTD, 1934) p. 244.

2
H.G. Quaritch Wales, op. cit p. 241.

ตามพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในรัชกาลนี้จะได้กล่าวถึง การปกครองคณะสงฆ์โดยย่อ ระเบียบการคณะสงฆ์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัด เช่นการตั้งตำแหน่งพระราชาคณะต่าง ๆ และจะกล่าวถึงตำแหน่งสังฆปริณายกที่มีการเปลี่ยนแปลง ในหลาย ๆ ด้านอีกด้วย

การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลนี้แบ่งเป็น 4 คณะเหมือนเดิม คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกนิกาย และคณะกลางกับคณะอรัญวาสี (ซึ่งมีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่) ในที่นี้จะกล่าวถึงคณะกลางและคณะธรรมยุติกนิกายโดยย่อ ซึ่งเป็นคณะใหม่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ 3 และจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในสมัยต่อมา

คณะกลาง ในรัชกาลที่ 3 โปรดให้กรมหมื่นนุชิตีโนรสครั้งยังมีไต่ทรงรับพระมหาสมณคุณาภิเชกทรงบัญชาการคณะ คณะกลางนี้มีเจ้าคณะใหญ่เหมือนคณะเหนือและคณะใต้ ลำดับยศของเจ้าคณะอยู่รองจากพระธรรมอัครมุนี เจ้าคณะรองฝ่ายใต้ เทียบเท่าชั้นเจ้าคณะอรัญวาสี และไม่มีเจ้าคณะรอง แม้เมื่อกรมหมื่นนุชิตีโนรสไต่ทรงรับพระมหาสมณคุณาภิเชกในรัชกาลที่ 4 แล้ว ก็ยังทรงบัญชาคณะกลางอยู่ด้วย แต่มีสมเด็จพระราชาคณะผู้ชาย 2 องค์ คือ กรมหมื่นบวรวิรัชสุริยพันธ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) และสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) วัดมหาธาตุ ครั้นเมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาภิไธยในรอสสิ้นพระชนม์แล้ว คณะกลางก็ยังขึ้นอยู่ในพระอริราชพระองค์ มีฐานานุกรมพระอริราชกับบัญชาวาทกล่าวตลอดมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ส่วนคณะธรรมยุติกนิกาย ครั้งรัชกาลที่ 3 ยังเป็นเพียงสำนักเรียกว่า สำนักกัณฑ์ คือวัดบวรนิเวศวิหาร อยู่ในความปกครองของเจ้าฟ้ามงกุฎ มีวัดขึ้นกับคณะนี้บ้างไม่มากนัก คณะนี้รวมอยู่ในคณะกลางของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาภิไธยในรอส ต่อมาใน พ.ศ. 2394 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา กรมหมื่นบวรวิรัชสุริยพันธ์เป็นอธิบดีแห่งพระสงฆ์คณะนี้² เรียกในประกาศเฉลิมพระนามกรมว่า ธรรมยุติกนิกายกิตติสงฆ์ มีชัยบวรนิเวศาคีคณะ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ระเบียบบริหารคณะสงฆ์ (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2477), หน้า 10.

²

R. Lingat, "History of Wat Pavaraniveca", p. 91.

ในคราวนั้นว่า ทรงสถาปนาคณะนี้ เป็นคณะหนึ่งในคณะกลาง เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ได้แยกคณะธรรมยุติกนิกาย เป็นคณะอิสระมาตั้งแต่นั้น กรมหมื่นบวรวิรัชสุริยพันธ์ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่ ไม่มีเจ้าคณะรอง แต่คณะนี้ยังมีได้รับยกย่องเป็นคณะใหญ่เต็มที่มาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹

ในเรื่องระเบียบบริหารคณะสงฆ์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดขึ้น ทรงเปลี่ยนราชทินนามสมเด็จพระสังฆราชจาก สมเด็จพระอริยวงศญาณ มาเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณเป็นครั้งแรก ทรงเปลี่ยนนามสังฆราชา ซึ่งเป็นตำแหน่งประมุขสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ เป็นสังฆาโมกข์ และได้ใช้สืบทอดมาจนบัดนี้ ทรงสถาปนาตำแหน่งพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ต่าง ๆ ขึ้นเป็นสมเด็จทุกองศ์ คือ สถาปนาพระวันรัตขึ้นเป็นสมเด็จพระวันรัต เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ พระพุทธโฆษาจารย์ เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าคณะใหญ่คณะกลาง พระพุฒาจารย์ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อุทฺตราชูสี ทรงตั้งตำแหน่งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ชื่อสมเด็จต่าง ๆ ที่ทรงตั้งในคราวนี้ก็ได้อันเป็นตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะต่อ ๆ มาจนปัจจุบันนี้ เพราะแต่เดิมมา ตำแหน่งต่าง ๆ ดังกล่าวเป็นสมเด็จบ้าง เป็นชั้นธรรมคาบ้าง ไม่สม่ำเสมอ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะต่าง ๆ ดังนี้ คือ ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 ตำแหน่งสังฆปริณายกวางลง ทั้งตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชและสมเด็จพระวันรัต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จะตั้งพระพิมลธรรม (อู) วัดสุทัศน์เป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ยังมีใตั้นทรงตั้งก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเห็นว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนทรงเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอผู้ใหญ่ ทรงคุณธรรมยิ่งกว่าสังฆปริณายกองค์อื่น ๆ ฉะนั้นใน พ.ศ. 2394 จึงโปรดให้ตั้งพิมลมหาสมณคุณาภิเชก สถาปนาพระเกียรติยศ กรมหมื่นนุชิตชิโนรสขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็นประธานของคณะสงฆ์พระราชอาณาจักร ทรงตั้ง

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, เรื่องเดิม หน้า 11.

² เป็นพระราชพิธีสถาปนาพระสงฆ์เป็นเจ้านายมียศตั้งแต่พระองค์เจ้าขึ้นไป เป็นสมเด็จพระสังฆราชสักสมหาสังฆปริณายก แต่มิได้เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช เพราะเป็นเจ้านาย เรียกพระนามตามกรม

พระพิมลธรรม (อ) ขึ้นเป็นสมเด็จพะอริยวงศาคุณาณ อนุโลมตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพะนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ มิได้เป็นสมเด็จพะสังฆราช นอกจากนั้น ทรงตั้งพระธรรมอukum (เซง) เป็นสมเด็จพะวันรัตน์ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ พระพุฒาจารย์ (สม) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพะพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อริยวาสี พระพุทธโฆษาจารย์ (จิม) วัดโมลีโลก เป็นสมเด็จพะพุทธโฆษาจารย์ เจ้าคณะกลาง โปรดให้มาอยู่วัดมหาธาตุ ต่อมาในปีเดียวกัน ทรงสถาปนาพระองค์เจ้าฤกษ์ (สมเด็จพะมหาสมณะเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) ขึ้นเป็น กรมหมื่นนवरังษีสุนทรพิพิธ ตำแหน่งอนุายกรองจากสมเด็จพะมหาสมณะ กรมพระปรมาธิบดีชินโรส¹

ลักษณะที่เปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับนามสำหรับตำแหน่งสังฆปริณายก หรือตำแหน่งสมเด็จพะสังฆราช กล่าวคือ ตำแหน่งสมเด็จพะสังฆราชได้มีมาตั้งแต่มัยโบราณจนกระทั่งถึงรัชกาลที่ 3 ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 ทรงสถาปนากรมพระปรมาธิบดีชินโรส เป็นสมเด็จพะมหาสมณะพระองค์เดียว เมื่อสมเด็จพะมหาสมณะเจ้าพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้ทรงสถาปนาสมเด็จพะสังฆราชหรือสมเด็จพะมหาสมณะขึ้นอีกเลย เหตุที่พระองค์มิได้ทรงสถาปนาพระสงฆ์องค์ใดเป็นสมเด็จพะสังฆราช เป็นเพราะพระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า คำว่า ราช หรือราชานี้ เป็นคำที่สมควรจะใช้กับพระพุทธเจ้าพระองค์เดียว ไม่ควรจะใช้กับพระสงฆ์อื่นใด แม้พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงออกผนวช ถึงจะมีพระนามเดิมเป็นราชหรือราชา แต่เมื่อทรงผนวชก็มีได้ใช้คำนี้ เช่น พระเจ้ามหากษัตริราช พระเจ้าภักทियราช พระเจ้าปุกกุสาติราช เมื่อทรงผนวชใช้พระนามว่า พระมหากษัตริเถระ พระภักทियเถระ และพระปุกกุสาติภิกษุ เป็นต้น² ดังนั้นในสมัยของพระองค์จึงมิใช่คำว่า สมเด็จพะสังฆราชเลย แม้คำว่า พระสังฆราชา ตำแหน่งประมุขสงฆ์ในหัวเมือง มีมาตั้งแต่มัยกรุงศรีไชย พระองค์ทรงให้เปลี่ยนเป็น พระสังฆปาโมกข์ จะเห็นได้จากจดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 กล่าววา

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4

(พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477), หน้า 47 - 9.

² หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4" เล่มที่ 52 เรื่องตำแหน่งพระสังฆราช

"อนึ่ง เพราะคำซึ่งมีมาในหนังสือว่าให้พม่าพวกซึ่งมาครั้งเฝ้ามาเฝ้าสักการพระสังฆราช ซึ่งเป็นพระมหาเถรเจ้าเป็นประธานในพระพุทธศาสนา ในสยามประเทศนี้ แลพวกพม่าพวกซึ่งมาครั้งนี้หาได้พบพระมหาเถรที่เรียกชื่อนั้นไม่ ก็ด้วยเหตุนี้ ท่านผู้เฒ่าเข้าใจว่าในกรุงสยาม บัดนี้การพระพุทธศาสนาจะไม่มีผู้ใหญ่มั่งคั่งบัญชา เพราะฉะนั้นจะขออธิบายชี้แจงมาให้ทราบด้วย... อย่างธรรมเนียมในสยามประเทศ แลเมืองลาว เมืองใกล้เคียง แต่เดิมมาในพระเจ้าแผ่นดินท่านองค์หนึ่งซึ่งกอบด้วยลิสสุทธาทิคุณ แลผู้คนนับถือมากด้วยกัน แต่งตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราช มีอัคริยยศใหญ่ยิ่งกว่าพสงขตังปวงสืบสืบมาแต่โบราณ... ครั้นเมื่อถึงรัชกาลแผ่นดินปัจจุบันนี้ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ได้ทรงสั่งเกณฑ์การหาที่เฝ้ามาในพระบาทสมเด็จพระราชาโดยเสียดแล้ว ทรงปรุณษาคด้วยพระสงฆเถรานุเถรผู้พระปริยัติธรรม แลนักปราชราชบัณฑิตย เป็นอันมากเห็นพร้อมกันว่า คำว่าราชานี้ไม่ควรจะใช้เป็นชื่อ ควรจะเรียกจะให้เกียรติยศอันนอกจากองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเลย เพราะในบาฬีแลคำภีร์อัฐกถามีแต่พระนามสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์เดียว... ตั้งแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานมาแล้ว ถึงพระมหากัสสปเถรแลพระโมคคัลลิตเถร... พระมหินเถรซึ่งเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชออกไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในลังกาทวีปก็ไม่ได้เรียกว่าสังฆราชเลย

เพราะฉะนั้นจึงพร้อมกันให้ยกตั้งนามว่าสังฆราชนั้นเสีย ไม่ได้ตั้งท่านองค์ใดเป็นที่พระสังฆราชเลย แลในกาลแรกตั้งแผ่นดินปัจจุบันนี้ พระบรมวงษเธอพระองค์หนึ่ง เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม... ได้ทรงพระผนวชในพระพุทธศาสนา แต่ทรงพระเยาวมาจนทรงพระเจริญพระชนมได้ 60 พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามพระองค์... ได้สร้างนาพบรมวงษเธอพระองค์นั้น ให้มีพนามจากฤกษ์ในพุทธปรณัตว์ว่า กรมสมเด็จพระปรมาณุกสิโนรส เป็นพลบดีคุมมหาสงฆปริณายกอันใหญ่ยิ่งกว่าพสงฆปริณายกทั่วทั้งสกอลอาณาจักร...

กรมสมเด็จพระปรมาณุกสิโนรสนั้น ได้เสด็จดำรงอยู่ได้สามพรรษาที่ทรงพระชนมสิ้นพระชนม์ลงไป

จึงในบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม จึงโปรดให้จัดแจงการถวายเพลิงศพ
กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส... มีโคทรงค้ำแท่งทานผู้โคเป็นที่สังฆราชอีกเลย มีแท่งที่
เปนมหาเถรผู้ใหญ่เป็นเจ้าคณะทั้ง 5 วากถาวตามคณะ ๆ จนบัดนี้... เพราะฉะนั้นเมื่อพม่า
5 คนมาถึงวัดราชาธิวาส ไถถามพสงฆวจะมาหาพสงฆราช พสงฆในพอารามนั้นจึงได้ภา
วทพมามายังสำนักเรา ณ วัดพเชตพนซึ่งเคยเป็นที่สถิตยแห่งกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
นั้นบัดนี้ แลการพพุทธศาสนาในกรุงสยามบัดนี้ ถึงจะไม่มีสมเด็จพสงฆราชตามอยางเดิม
เจ้าพญเจ้าคณะทั้ง 5 ก็มีสมักสโมสรพพร้อมกันปลุกพวากถาวการทั้งปวงให้เรียบร้อย เปนปรกติ
การปฏิบัติแลเล่าเรียนกับวิรูษคี่ทุกประการ"¹

เมื่อพิจารณาคำว่า "สังฆราช" คำนี้แปลว่า "พระยาสงฆ์ คือคนบวชเป็นภิกษุ ทาน
ตั้งให้เป็นพระยา ไถวากถาวบังคับปกครองพระสงฆ์"² ฉะนั้นสมเด็จพระสังฆราชจึงหมายถึงพระ
ภิกษุผู้เป็นใหญ่เหนือพระสงฆ์ทั้งปวง การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เลิกใช้คำว่า
"สังฆราช" และมีโคทรงค้ำพระสงฆ์องค์ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชมีแต่เจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 ปกครอง
กันเอง ตามเหตุผลของพระองค์น่าจะเชื่อถือได้ แถ่าให้เลิกใช้คำนี้แล้วเห็นจะไม่มีคำอื่นที่
เหมาะสมและมีความหมายตรงตัวเท่าคำว่า "สังฆราช" นี้อีก และเมื่อพิจารณาอีกแง่หนึ่ง จะเห็นว่า
ไม่สมควรให้เลิกตำแหน่งนี้เสีย เพราะลักษณะการปกครองคณะสงฆ์เป็นสิ่งสำคัญที่จะทำให้พระพุทธ
ศาสนาเจริญรุ่งเรืองหรือเสื่อมโทรมได้ ถ้าคณะสงฆ์ขาดผู้นำโดยให้ปกครองกันเอง การคณะสงฆ์
ก็จะไม่เรียบร้อย เพราะพระสงฆ์อาจไม่มีความสามัคคีกัน ไม่ปฏิบัติตามพระบรมวินัยโดยเคร่งครัด
เนื่องจากไม่มีผู้เป็นหลักที่จะยึดเหนี่ยวและเป็นศูนย์รวมแห่งความเคารพนับถือ อาจทำให้เกิดความ
แตกแยกในหมู่พระสงฆ์ จนเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรม ถ้าการคณะสงฆ์มีผู้เป็นประมุข
ก็แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรือง เพราะมีหัวหน้าปกครองบังคับบัญชา เมื่อไม่มี
พระสังฆราช การคณะสงฆ์ก็ไม่อาจมั่นคงได้ นอกจากนั้นชาวต่างประเทศอาจเห็นว่าพระพุทธศาสนา
ในประเทศไทยเสื่อมโทรมเพราะขาดผู้นำ จะเห็นได้ในจดหมายเหตุที่ว่าเมื่อพม่าเข้ามาประเทศ
ไทย ต้องการมานมัสการพระสังฆราช แต่ไม่พบก็พากันคิดไปว่า พระพุทธศาสนาเสื่อมโทรมเพราะ

¹ หอสมุดแห่งชาติ, "จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4" เล่มที่ 88 เรื่องประกาศตำแหน่ง
พระสังฆราช

² หมอปรัดเล, อักษรวิธานศัพท์ พ.ศ. 2416 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา,
2514), หน้า 714.

ไม่มีผู้ใหญ่มงคัมภูชา แม้ในประเทศอื่นที่นับถือพระพุทธศาสนา ผู้เป็นประมุขสงฆ์ เรียกว่า พระสังฆราช เช่นในประเทศพม่า ตามศิลาจารึกของศตวรรษที่ 14 กล่าวถึงพระสังฆราชว่าเป็นพระอาจารย์ของพระราชวงศ์ และมีอิทธิพลต่อพระเจ้าแผ่นดิน¹ ในประเทศลาวผู้เป็นประมุขสงฆ์ เรียกว่าพระสังฆราชา² ส่วนในลังกาได้มีพระสังฆราชองค์แรกในพ.ศ. 2296 สมัยพระเจ้ากัรติศิรราชสิงห์ ก่อนหน้านั้นไม่มีตำแหน่งนี้ มีแต่หัวหน้าคณะสงฆ์ธรรมคา พระพุทธศาสนาครั้งนั้นจึงเสื่อมโทรม จนกระทั่งมีพระสังฆราช พระพุทธศาสนาจึงเจริญรุ่งเรืองขึ้นอีก³ ฉะนั้นประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่แล้ว มีประมุขผู้ทำหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ทั้งนั้น และส่วนใหญ่เรียกว่าพระสังฆราช ไม่มีคำอื่นที่เหมาะสมไปกว่าคำนี้

ในเรื่องความแตกต่างของชื่อสำหรับตำแหน่งสังฆปริณายก ตั้งแต่สมัยโบราณมา ตำแหน่งสังฆปริณายกมีชื่อเรียกต่างกัน คำว่าสังฆปริณายกนั้นหมายถึงผู้เป็นประมุขสงฆ์ เป็นประธานของคณะสงฆ์ทั่วประเทศ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาผู้เป็นสังฆปริณายกสูงสุด เรียกว่า พระสังฆราช ซึ่งมีอยู่หลายองค์ในคราวเดียวกัน องค์หนึ่งเป็นประมุขสงฆ์ในเมือง ๆ หนึ่ง เรียกกันทั่วไปว่า พระสังฆราชา สมัยกรุงศรีอยุธยา ผู้เป็นสังฆปริณายกสูงสุดเรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช เป็นประมุขสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร มีคราวละองค์เดียว ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชนี้มีมาเรื่อยจนถึงรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ในรัชกาลที่ 4 ไม่มีสมเด็จพระสังฆราช มีแต่สมเด็จพระมหาสมณะ เพื่อให้เห็นถึงความแตกต่างของนามทั้ง 2 นี้ จึงนำคำอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ตอนหนึ่งมาแสดง ความว่า

¹ Donald Eugene Smith, Religion and Politics in Burma (New Jersey : Princeton University Press, 1965), P. 15.

² Frank M. Le Bar, Laos : Its people its society its culture (New Haven : Hraf Press, 1959), P. 50.

³ ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร, พระพุทธศาสนาในศรีลังกา (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2508), หน้า 45.

"สมเด็จพระมหาสมณะ หรือสมเด็จพระสังฆราชนั้น เรียกต่างกันอย่างนี้ เดิมเรียก สมเด็จพระสังฆราช และยังไม่มีการเจ้านายได้เคยทรงรับตำแหน่งนี้ ตลอดรัชกาลที่ 3 ถึง รัชกาลที่ 4 ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแก่ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกในรส ทรงสถาปนา ในที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงเสวยถวัลย์ 5 ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราช ผู้ทรงแต่ถวัลย์ 3 ชั้น เมื่อถึงคราวจะออกพระนาม เรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่ง เรียกต่อ พระนามว่า สมณุตมาภิเษกสังฆปริณายก หากได้เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราชไม่ เป็นคราวแรก ที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้ ต่อมาเมื่อเจ้านายทรงได้รับมหาสมณุตมาภิเษกอีก 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ในรัชกาลที่ 5 และข้าพเจ้าเองในรัชกาลปัจจุบัน คำว่า สมเด็จพระมหาสมณะนั้นใช้เรียกเจ้านายซึ่งได้ทรงรับมหาสมณุตมาภิเษก ไซ้กันขึ้นในสมัย ข้าพเจ้านี้ คำว่า สมเด็จพระสังฆราชนั้นใช้เรียกท่านผู้ไม่ได้รับมหาสมณุตมาภิเษก และทรง ถวัลย์ 3 ชั้น"¹

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตำแหน่งสังฆปริณายก นอกจากจะมีชื่อเรียกต่างไปจากสมัยก่อนแล้ว อำนาจหน้าที่ก็ต่างจากสมเด็จพระสังฆราชของคก่อน ๆ อีกด้วย กล่าวคือ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปฐมบรมมหาชนกในรส ซึ่งทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายกองค์ เดียวในรัชกาลนี้ ทรงเป็นเจ้านาย มีความใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ทรงเป็นพระอาจารย์เจ้านายหลายพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคารพ นับถือพระองค์มาก นอกจากจะทรงเคารพในฐานะทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายกแล้ว ยังทรงเคารพ ในฐานะทรงเป็นพระปิตุลาของพระองค์ ทรงอยู่ในราชวงศ์เดียวกัน กล่าวคือ สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปฐมบรมมหาชนกในรส ทรงเป็นพระโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นที่ ประทับใจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวช เช่นในคราวที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต ทรงปรึกษาพระองค์ว่า ควรจะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติตามสิทธิ์ หรือไม่ สมเด็จพระมหาสมณะฯ ทรงให้ความเห็นว่า ยังไม่ถึงเวลาที่พระองค์จะเสวยราชสมบัติ ควรจะทรงผนวชต่อไป เพื่อกันมิให้เกิดความแตกสามัคคีอันจะเป็นเหตุร้ายแก่ประเทศชาติ พระบาท

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ระเบียบบริหารคณะสงฆ์,

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วยกับคำแนะนำของพระองค์ เรื่องดังกล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่าทั้ง 2 พระองค์ทรงใกล้ชิดสนิทสนมกันมาก ทรงเป็นที่พึ่งและที่ปรึกษาของกันและกัน ต่างจากสมเด็จพระสังฆราชสมัยก่อน ๆ ที่มีใครทรงเป็นเจ้านาย มีใครทรงมีความใกล้ชิดกับพระเจ้าแผ่นดินเป็นการส่วนพระองค์ เมื่อเป็นเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสนับสนุนพระองค์ในทุกวิถีทาง ดังเช่น เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติในปีแรก ทรงสถาปนาพระองค์เป็น สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาธิบดีศรีนโรธ² ทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายกสูงสุดในรัชกาลนี้เอง

บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระปรมาธิบดีศรีนโรธในรัชกาลนี้มีไม่มากนัก ส่วนใหญ่ทรงประกอบกิจพระศาสนาที่สำคัญในรัชกาลที่ 3 ครั้งยังมีใครทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายก เช่นทรงเป็นอธิบดีสังฆวัดพระเชตุพน ทรงช่วยเหลือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน และทรงเป็นเจ้าของคณะกลางปกครองวัดในพระนคร เป็นต้น ส่วนในรัชกาลที่ 4 เมื่อทรงรับพระมหาสมณคุณาภิเชก ทรงมีพระชนมายุมากแล้ว จึงมีใครทรงประกอบกิจพระศาสนามากนัก และอีกประการหนึ่งทรงสนพระทัยในค่านกวินิพนธ์ จึงทรงอุทิศเวลาส่วนใหญ่ให้กับงานด้านนี้ บทบาทของพระองค์ในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาจะกล่าวละเอียดต่อไปในบทเฉพาะของพระองค์

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)

ในสมัยนี้ การปกครองคณะสงฆ์ยังคงเป็นไปตามแบบเดิม แต่พระเจ้าแผ่นดินทรงเอาพระราชธุระเกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์มากขึ้น ทั้งทางการปกครองและการศึกษาของคณะสงฆ์ เพราะเป็นระยะเวลาที่ทรงพัฒนาประเทศชาติ ทรงปรับปรุงกิจการทุก ๆ ด้านรวมทั้งการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเพื่อให้ประเทศชาติเจริญรุ่งเรือง ทั้งทางพระราชอาณาจักรและพระพุทธรูปจักร

¹ ธีระวุฒิ สุทธิสงคราม, กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีศรีนโรธ, (พระนคร : วัฒนาพานิช, 2505), หน้า 50.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477), หน้า 105.

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งในรัชกาลนี้ คือ โปรดให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อให้คณะสงฆ์ระเบียบแบบแผนที่มีนัยดีกว่าเดิม พระราชบัญญัตินี้มีผลให้พระสงฆ์เริ่มมีบทบาทปกครองตนเอง หลังจากที่อำนาจในการปกครองคณะสงฆ์เป็นของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์เดียวมาช้านาน อย่างไรก็ตาม พระเจ้าแผ่นดินก็ยังทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดในคณะสงฆ์ เพราะตั้งแต่สมัยโบราณมาประเทศไทยมีการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นประมุขของคณะสงฆ์ทั้งปวง คณะสงฆ์เกือบจะไม่มีความคิดริเริ่มหรือความรับผิดชอบใด ๆ แม้แต่ผู้มีสมณศักดิ์สูงสุด คือสมเด็จพระสังฆราช¹

การปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลนี้แบ่งเป็นหลายคณะ เพราะมีพระสงฆ์ฆราวาสและพระสงฆ์จีนเจริญแพร่หลายขึ้นในพระราชอาณาจักร จึงพระราชทานสมณศักดิ์แก่สังฆปริณายกของพระสงฆ์ทั้ง 2 พวก จัดเป็นอัมมิกายคณะหนึ่ง และจีนิกายอีกคณะหนึ่ง พระสงฆ์ทั้ง 2 นิกายนี้ โปรดให้มาขึ้นกับกระทรวงธรรมการใน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ฉะนั้น คณะสงฆ์ในระยะนี้จึงแบ่งเป็น 8 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกนิกาย คณะกลาง คณะอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า คณะรามัญ คณะอัมมิกาย และคณะจีนิกาย แต่หากำหนดโดยนิกายสงฆ์ แบ่งเป็น 5 นิกาย คือ มหานิกาย (รวมคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง คณะอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า) ธรรมยุติกนิกาย รามัญนิกาย อัมมิกาย และจีนิกาย

ส่วนการปกครองสังฆมณฑล จัดเป็นคณะใหญ่ 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะธรรมยุติกนิกาย กับคณะกลางและคณะอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า 2 คณะหลังนี้โปรดให้รวมเป็นคณะใหญ่คณะหนึ่ง ส่วนคณะรามัญคงขึ้นอยู่ในคณะใหญ่คณะใดคณะหนึ่ง คณะอัมมิกาย และจีนิกาย ขึ้นอยู่ในกระทรวงธรรมการ ยังมีได้ขึ้นกับคณะใหญ่คณะใด² ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะ 2 คณะ ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช คือ คณะธรรมยุติกนิกายและคณะกลาง

¹Kenneth E. Wells, Thai Buddhism: Its Rites and Activities, p.13.

²พระพจนวิลาศ, ทำเนียบสมณศักดิ์. (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2455).

คณะกรรมยุติกนิกายนั้นแต่เดิมมีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ คือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้นยังดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นบวรวัชรวิชัย ต่อมาใน พ.ศ. 2424 ทรงสถาปนาพระองค์เจ้านุชนาคานพ เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีตำแหน่ง เป็นเจ้าคณะรองแห่งคณะกรรมยุติกนิกาย ทรงเป็นเจ้าคณะรูปแรกของคณะนี้ ในครั้งนั้นนับว่า คณะนี้ได้รับยกย่องให้เป็นคณะใหญ่เต็มที่ เพราะในรัชกาลก่อน เพียงแต่แยกจากคณะกลางเป็นคณะ หนึ่งต่างหาก ยังมีได้รับยกย่องเป็นคณะใหญ่¹

ส่วนคณะกลางในรัชกาลก่อนขึ้นกับพระอริสมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ต่อมาใน พ.ศ. 2437 โปรดให้แยกเป็นคณะหนึ่งต่างหาก ให้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (หม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ (ทัต)) ซึ่งเป็นอธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน เป็นเจ้าคณะใหญ่ คณะกลาง ยกตำแหน่งพระพรหมนี้ ซึ่งเสมอชั้นธรรมมาแต่ก่อน ขึ้นเป็นตำแหน่งหิรัญบัฏ เป็นเจ้าคณะรองคณะกลาง ทั้งตำแหน่งเจ้าคณะรองคณะกรรมยุติกนิกายให้มีราชทินนาม จารึกในหิรัญบัฏว่า พระศาสนโสภณ ทั้งตำแหน่งพระอุบาสิ เป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอริยวาสี

สำหรับตำแหน่งประมุขสงฆ์ตามหัวเมือง ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่า แต่เดิมประมุขสงฆ์ในแต่ละเมืองเรียกว่าพระสังฆราชา มาในรัชกาลที่ 4 โปรดให้เปลี่ยนเป็นสังฆาโมกข์ เทียบยศเท่าพระครูไภยมงคล ส่วนพระครูสังฆราชาที่ประจำเมืองหลายเมืองและพระครูเจ้าคณะใหญ่เมืองใดที่ไม่มีราชทินนามประจำตำแหน่งอยู่ในตำแหน่ง ก็ให้มีราชทินนามเกือบทุกเมืองในรัชกาลที่ 5 นี้เอง²

ในเรื่องที่เกี่ยวกับสมณศักดิ์ในสังฆมณฑลตามแบบแผนที่เป็นอยู่ในรัชกาลที่ 5 และยังคงใช้มาจนทุกวันนี้ จัดเป็น 7 อย่าง คือ พระราชาคณะ พระครู ฐานานุกรม เปรียญ อาจารย์ พิธีกรรม และอันกัษ ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะตำแหน่งพระราชาคณะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้โดยตรง

ตำแหน่งพระราชาคณะชั้นสูงสุดในสมณศักดิ์ เรียกว่า สมเด็จพะสังฆราชา พระเจ้าแผ่นดินพร้อมด้วยความคิดเห็นของพระราชาคณะผู้ใหญ่ ทรงแต่งตั้งสมเด็จพะสังฆราชาส่วนพระบรมวงศ์

¹ สมเด็จพะมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ระเบียบบริหารคณะสงฆ์, หน้า 11.

² สมเด็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพ, ตำนานพุทธเจดีย์สยาม, หน้า 54 - 5.

ผู้ทรงไ้รับพระมหาสมณุตมาภิเษก เป็นประธานแก่งสงฆ์วิฑั้ทัวไป เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ก็คือว่าทรงสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระสังฆราชนั่นเอง แต่โดยเหตุที่ทรง เป็นเจ้านาย จึงเรียกพระนามตามกรมว่า "สมเด็จพระมหาสมณะ" มิได้เรียกสมเด็จพระสังฆราช เทาที่มานามผู้ที่ดำรงตำแหน่งพระราชอาณะชั้นสูงสุดนี้ เป็นสามัญชนมากกว่าเป็นเจ้านาย คุณสมบัตื สำคัญของผู้ที่จะดำรงตำแหน่งนี้ พิจารณาจากความรู้ความสามารถและอายุพรรษามากกว่า

ฐานะทางสังคม¹

พระราชอาณะรองจากสมเด็จพระสังฆราชลงมา เป็นตำแหน่งสมเด็จพระราชาอาณะ เจ้าอาณะใหญ่ 4 ตำแหน่ง คือ²

1. ตำแหน่งเจ้าอาณะใหญ่อาณะเหนือ คือ สมเด็จพระอริยวงศั
2. ตำแหน่งเจ้าอาณะใหญ่อาณะใต้ คือ สมเด็จพระวันรัต
3. ตำแหน่งเจ้าอาณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย เทียบเทาสมเด็จพระเจ้าอาณะเหนือและอาณะใต้ แต่ยังไม่มืราชทินนามในตำแหน่ง เพราะเพิ่มมีเจ้าอาณะเพียง 2 องค์ คือ กรมหมื่นบวรวิฑั้สุริยพันธั (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส) เป็นพระบรมวงศั ทรงพระนามตามกรม
4. ตำแหน่งเจ้าอาณะใหญ่ อาณะอริยวาสิ เป็นตำแหน่งสำหรับตามเสด็จหัวเมืองคัวย ตั้งแต่โบราณมาเรียกพระพุฑั้จารย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดสถาปนาขึ้นเป็น สมเด็จพระพุฑั้จารย์ ส่วนเจ้าอาณะกลางนั้น เมื่อกอนสมทบกับอาณะอริยวาสิ มีแต่กรมหมื่นนุชิตชิโนรส (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส) ทรงเป็นเจ้าอาณะพระองค์เดียว จึงไม่มีราชทินนามสำหรับตำแหน่ง จนกระทั่งมารวมอยู่ในตำแหน่งสมเด็จพระพุฑั้จารย์

เจ้าอาณะใหญ่ทั้ง 4 ตำแหน่งมืพระราชอาณะผู้ช่วยตามลำดับดังนี้คือ พระพิมลธรรม พระธรรมวโรดม พระศาสนโสภณ และพระพรหมมุนี

¹ Kenneth E. Wells, Thai Buddhism : Its Rites and Activities, P. 14.

² Kenneth E. Wells, op. cit., P. 14.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติใน พ.ศ. 2411 พระราชาคณะผู้ใหญ่ที่ยังมีมาตั้งแต่รัชกาลก่อน คือ กรมหมื่นบวรวัชรวิสุทธิรักษ์ เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย ใน พ.ศ. 2417 ทรงเลื่อนพระยศกรมหมื่นบวรวัชรวิสุทธิรักษ์ เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ที่สังฆปริณายก คงฐานานุศักดิ์อย่างเดิม ในระหว่างนี้ ตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่ว่างถึง 3 ตำแหน่ง คือ สมเด็จพระพุฒาจารย์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ และสมเด็จพระวันรัตน์ ในพ.ศ. 2422 จึงทรงตั้งพระพิมลธรรม (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร เป็นสมเด็จพระวันรัตน์ พระศาสนโสภณที่พระธรรมวโรคม (สา) วัดราชประดิษฐ์ เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ และพระธรรมราชานุวัตร (พุก) วัดศาลาปูนกรุงเก่า เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ใน พ.ศ. 2424 ทรงสถาปนาพระเจ้าอนงยาเธอ พระองค์เจ้านุชนานาคนาพ ซึ่งทรงผนวชอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะรองธรรมยุติกนิกาย ใน พ.ศ. 2434 โปรดให้ทำพระราชพิธีมหาสมณสมาภิเษก ทรงสถาปนากรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และในปีนั้นเองทรงเลื่อนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (สา) เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือ ใน พ.ศ. 2435 สมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์สิ้นพระชนม์ ในปีต่อมาจึงทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) วัดราชประดิษฐ์ เป็นสมเด็จพระสังฆราช ทรงตั้งกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย สืบแทนสมเด็จพระมหาสมณะ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ใน พ.ศ. 2449 ทรงเลื่อนกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เป็นกรมหลวงวชิรญาณวโรรส คงสมณศักดิ์ เจ้าคณะใหญ่ตามเดิม¹

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผู้ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สมเด็จพระสังฆราช ครั้นยังดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระมหาสมณะวัดบวรนิเวศวิหาร (พ.ศ. 2434-2435) พระชนมายุ 83 พรรษา และสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ (พ.ศ. 2436 - 2442) พระชนมายุ 88 พรรษา

¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, ตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), หน้า 53 - 4.

ภารกิจของสมเด็จพระสังฆราชทั้ง 2 องค์ในคานปกครองคณะสงฆ์พุทธสมควร ที่สำคัญคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งทรงเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าองค์ที่ 2 ทรงเป็นประธานฝ่ายสงฆ์ในการถวายราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. 2411 และทรงเป็นประธานในการชำระพระไตรปิฎกและจัดพิมพ์ขึ้นเป็นฉบับอักษรไทยเมื่อ พ.ศ. 2431 ตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเป็นพระเถระผู้ใหญ่เป็นที่นับถือของพระเจ้าแผ่นดินและพระสงฆ์ทั่วไป บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ในคานการทำงานบำรุงพระพุทธศาสนาจะได้กล่าวละเอียดต่อไปในบทเฉพาะของพระองค์ ส่วนสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา) นั้น ตามหลักฐานปรากฏว่าทรงรจนาศุทธขันธ์เล่มหนึ่ง คือ จตุรารักษ์กรรมฐานกถา พระองค์สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2442

หลังจากที่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2442 แล้ว การปกครองคณะสงฆ์ครั้งนั้นจึงวางสมเด็จพระสังฆราช มีแต่เจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะรองปกครองโดยนิตินัย แต่โดยพฤตินัย อำนาจและหน้าที่ในการปกครองมีโดยที่เจ้าคณะแต่ตกเป็นหน้าที่ของกรมธรรมการ¹ ซึ่งในครั้งนั้นเป็นกรมอิสระ มีพระราชวงศซึ่งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดิน เป็นผู้บัญชาการ เสนาบดีกรมธรรมการยอมมีอำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์ เมื่อมีกิจการพิเศษเกิดขึ้นก็กราบบังคมทูล และรับพระบรมราชโองการจัดการแต่ถ้าเป็นกิจการปกติก็สามารถจัดเองได้ตามลำพัง การตั้งอุปัชฌาย์ก็ดี การวินิจฉัยอธิกรณ์ในคณะสงฆ์ก็ดี เป็นหน้าที่ของกรมธรรมการ ดังปรากฏว่ามีตำแหน่งข้าราชการผู้มีหน้าที่พิจารณาวินิจฉัยอธิกรณ์ เช่น ขุนวรพรตพิจิตร ขุนวินิจัยชาญคดี เป็นต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า การปกครองคณะสงฆ์ในครั้งนั้นอยู่ในปกครองของฝ่ายคฤหัสถ์ คณะสงฆ์ได้ปกครองกันเอง²

¹ Phra Sasana Sophana, The Maxims of the Sangharaja of the Thai Sangha and the Government of the Thai Sangha (Bangkok : Mahamakutrajitayalaya Press, 1959), P. 6.

² พระอมรโมลี วัฑฒารนิเวศวิหาร, การปกครองคณะสงฆ์ไทยย่อ (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2477), หน้า 2.

ต่อมาใน พ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า การปกครองฝ่ายพระราชอาณาจักรก็ได้จัดการตั้งแบบแผนการปกครองเรียบร้อยแล้ว ส่วนการข้างฝ่ายพระพุทธจักร การปกครองคณะสงฆ์ย่อมเป็นสิ่งสำคัญสำหรับประโยชน์ของพระพุทธศาสนาและความเจริญของพระราชอาณาจักรด้วย ถ้าการปกครองสังฆมณฑลมีแบบแผนที่เรียบร้อย พระพุทธศาสนาก็จะเจริญรุ่งเรือง และทำให้ประชาชนเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากขึ้น ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะทำนุบำรุงคณะสงฆ์ให้เจริญรุ่งเรืองสืบไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ขึ้นใช้บังคับ

ความตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ในมาตรา 3 กล่าวว่า พระราชบัญญัตินี้ไม่เกี่ยวกับนิกายสงฆ์ กิจและลัทธิเฉพาะในนิกายใดให้สงฆ์วิญญูชนิกายนั้นบังคับบัญชาว่ากล่าวต่อไปตามเดิม ในมาตรา 4 ได้ยกตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 และพระราชราชาคณะเจ้าคณะรองให้รวมเป็นมหาเถรสมาคม ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงปรึกษาในการพระศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ทั่วไป พระเถระทั้ง 8 ตำแหน่งนี้จะประชุมกันเป็นมหาเถรสมาคมพิจารณาตัดสินการพระศาสนาถือเป็นเด็ดขาด ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ได้จัดคอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร คือ มีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง และอธิการหมวดบังคับบัญชาในมณฑล เมือง อำเภอ และตำบล ให้ขึ้นต่อกันโดยลำดับ กำหนดหน้าที่อธิการวัดและกิจการที่จะรักษายลประโยชน์ของพระศาสนา เป็นที่นาสั่งเกล้า พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้ระบุถึงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชไว้ เพราะในขณะที่ตราพระราชบัญญัตินี้ เป็นเวลาที่ว่างตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช

ในสมัยนี้ แม้จะมีมหาเถรสมาคมสำหรับวินิจฉัยกิจการต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ แต่อำนาจการปกครองที่แท้จริงก็ยังอยู่ที่พระเจ้าแผ่นดิน โดยมีมหาเถรสมาคมเป็นที่ทรงปรึกษา แต่ก็ช่วยให้การคณะสงฆ์คลาสมัยก่อน เพราะกอนการใช้พระราชบัญญัตินี้ แม้จะมีตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชหรือเจ้าคณะใหญ่ต่าง ๆ แต่ก็มีได้ปกครองคณะสงฆ์โดยตรง ผู้ดำเนินการปกครองคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ² ดำเนินการทุกอย่างทั้งการแต่งตั้งสมณศักดิ์ การชำระอธิการณ การถอดถอนพระสงฆ์ออกจาก

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 29 วันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445), หน้า 214.

²Phra Sasana Sophana, *op. cit.* P. 5.

ตำแหน่งต่าง ๆ เป็นต้น แต่เมื่อมีมหาเถรสมาคมขึ้นตามพระราชบัญญัติ อำนาจเหล่านั้นก็โอนมาอยู่ที่มหาเถรสมาคม ส่วนการแต่งตั้งสมณศักดิ์ เจ้าคณะระดับต่าง ๆ นั้นพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งอย่างไรก็ตาม อำนาจในการบังคับบัญชาคณะสงฆ์ส่วนใหญ่ยังอยู่ในมือของเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ดังปรากฏในมาตรา 25 แห่งพระราชบัญญัติว่า "ให้เป็นหน้าที่ของเสนาบดีกระทรวงธรรมการที่จะรักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ"

ในกรณีที่ทรงตราพระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 นี้ ตำแหน่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าหรือสมเด็จพระสังฆราชยังว่างอยู่ กล่าวคือ เมื่อสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2442 ก็มีใต๋ทรงสถาปนาอีก มีแต่สมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่บัญชาการเป็นอิสระแผนกหนึ่ง ๆ อำนาจบัญชาการอันรวมกันตกอยู่กับเสนาบดีกระทรวงธรรมการดังกล่าวแล้ว ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า เสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้รั้งตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช แต่ในระหว่างที่ว่างสมเด็จพระสังฆราช (พ.ศ. 2442 - 2453) สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้นทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย ทรงปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ยังมีใต๋ทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้ แสดงว่าหลังจากออกพระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 แล้ว ผู้มีบทบาทสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์ นอกจากจะเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการแล้ว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ยังทรงมีบทบาทสำคัญร่วมด้วย ทรงปฏิบัติกิจพระศาสนาอันเป็นประโยชน์แก่คณะสงฆ์หลายด้าน แต่ยังไม่ทรงสามารถปฏิบัติได้เต็มที่ เพราะยังมีใต๋ทรงรับพระอำนาจโดยเด็ดขาด ทรงมีอุปสรรคหลายประการในการปฏิบัติศาสนกิจ เช่นทรงมีข้อขัดแย้งกับเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เป็นต้น บทบาทของพระองค์ในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาจะได้อะไรละเอียดยกในบทความต่อไป

¹ Phra Sasana Sophana, op. cit. P. 5.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ระเบียบบริหารคณะสงฆ์

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468)

ใน พ.ศ. 2453 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณูตมาภิเษก สถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสขึ้นเป็น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก ทรงบังคับบัญชาการคณะสงฆ์พระราชอาณาจักร ในรัชกาลนี้ พระเจ้าแผ่นดินทรงมอบภาระการปกครอง คณะสงฆ์แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ให้ทรงมีอำนาจปกครองคณะสงฆ์ที่ ธิชาตแดนญี่เดียว¹ จึงทรงมีพระอำนาจประกอบกิจพระศาสนาได้อย่างเต็มที่ พระองค์ทรงปรับปรุงแก้ไข การต่าง ๆ ของคณะสงฆ์ทั้งทางการปกครองและการศึกษา งานที่ทรงปรับปรุงแก้ไขและริเริ่มขึ้นใหม่ ได้ใช้ เป็นแบบแผนสำหรับปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้ ซึ่งจะได้อธิบายในบทต่อไปโดยละเอียด

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยนี้ ดำเนินตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 แต่พระเจ้าแผ่นดินมิได้ทรงถือพระราชอำนาจในการปกครองอย่างรัชกาลก่อน ๆ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงว่าการสหิทธิชาติในการปกครองคณะสงฆ์ นับว่าพระสงฆ์ได้ปกครองกันเองโดยไม่ต้องอยู่ใต้อำนาจของคฤหัสถ์เป็นครั้งแรก เพราะแต่เดิม พระสงฆ์ชาวพระราชอาณาจักรอยู่ภายใต้การปกครองของพระเจ้าแผ่นดิน แต่ต่อมาเมื่อพระเจ้าแผ่นดินทรงโอนอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ให้สมเด็จพระสังฆราชแล้ว จึงทำให้ลักษณะการปกครอง เปลี่ยนแปลงไป ในปัจจุบันนี้พระสงฆ์ในประเทศไทยอยู่ใต้อำนาจการปกครองของสมเด็จพระสังฆราช² และมหาเถรสมาคม

การที่พระสงฆ์ได้ปกครองกันเอง โดยมีสมเด็จพระสังฆราช หรือสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ทรงเป็นประธานคณะสงฆ์ชาวพระราชอาณาจักร ย่อมเป็นประโยชน์แก่การบริหารงานอย่างยิ่ง การ ดำเนินกิจการต่าง ๆ ย่อมทำได้รวดเร็วและสะดวก เพราะในสมัยก่อนต้องรับฟังพระบรมราชโองการ

¹ Phra Sasana Sophana, op. cit. P. 8.

² M.C. Subhadradis Diskul, Review of Some Useful Information on the Buddhist Religion, by Luang Sitsayamkan Journal of the Siam Society, LII (April, 1964), P. 116.

จากพระเจ้าแผ่นดิน ผ่านกระทรวงธรรมการแล้วจึงถึงคณะสงฆ์ ทำให้งานลาซา อีกประการหนึ่ง การกำหนดหน้าที่งานต่าง ๆ ที่ฝ่ายคฤหัสถ์กำหนดให้คณะสงฆ์ทำนั้น อาจทำให้พระสงฆ์ไม่พอใจ และไม่ได้รับความสะดวก ทั้งนี้เพราะฝ่ายคฤหัสถ์ไม่มีความรู้ความสามารถในกิจการคณะสงฆ์ เตาพระสงฆ์เอง จะเห็นได้ว่า ในระยะเวลาที่ผ่านมาแล้ว เมื่ออำนาจการปกครองคณะสงฆ์เป็นของคฤหัสถ์ สมเด็จพระสังฆราชแต่ละองค์จึงมิได้ทรงประกอบกิจพระศาสนาได้มากเท่าที่ควร สมเด็จพระสังฆราชเป็นเพียงตำแหน่งที่ได้รับยกย่องเป็นพิเศษ เป็นที่เคารพนับถือของชนทั่วไป เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยที่สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจในการปกครองคณะสงฆ์โดยเด็ดขาดแล้ว ในสมัยนั้นการคณะสงฆ์เจริญรุ่งเรือง เพราะสมเด็จพระสังฆราชทรงปรับปรุงแก้ไขกิจการต่าง ๆ ในทุกด้านทันสมัย โดยมีต้องรับฟังคำสั่งจากผู้ใด จะเห็นได้ชัดในสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ใน พ.ศ. 2464 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้นยังดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระมหาสมณะ ทรงกระทำคุณประโยชน์ให้แก่วงการพระพุทธศาสนา ทรงมีพระราชประสงค์ของพระเกียรติยศให้สูงขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำนำพระนาม เป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า" และในโอกาสเดียวกัน ทรงพระลัดถึงสมเด็จพระมหาสมณะ 2 พระองค์คือ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนคำนำพระนาม เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เช่นเดียวกัน ดังคำประกาศสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ลงวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2464 ดังนี้

"มีพระบรมราชโองการ ในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ประกาศทราบทั่วกัน ด้วยทรงพระราชดำริว่า พระมหาสังฆปริณายก ประธานาธิบดีแห่งสงฆมณฑลทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งมีสมณศักดิ์ว่า "สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ" นั้น ได้มีนามอย่างสังเขปว่า "สมเด็จพระสังฆราช" เป็นประเพณีสืบมา แต่ส่วนพระบรมราชวงศ์ ผู้ได้รับพระมหาสมณูปาภิเษก ดำรงสมณศักดิ์เช่นนี้ หาได้เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราชไม่ ย่อมเรียกไป ตามพระอิสริยยศแห่งบรมราชวงศ์ ไม่ปรากฏพระเกียรติยศในส่วนทรงดำรงสมณศักดิ์นั้นเลย

จึงทรงพระราชดำริว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระอุปัชฌายาจารย์ ทรงได้รับพระมหาสมณคุณภิเษกเป็นมหาสังฆปริณายก ประธานาธิบดีสงฆ์ มาจนกาลสมัยนี้ 10 พรรษาแล้ว ทรงมีคุณูปการในทางพระพุทธศาสนากิจยิ่งนัก พระองค์มีพระชนมายุเจริญยิ่งขึ้นแล้ว 60 พรรษา ประจวบอิภิกษิตสมัยครบรอบวันประสูติ ทรงบำเพ็ญพระกุศล เจริญพระชนม์พรรษา สมควรจะสถาปนาในส่วนสมณศักดิ์ให้ปรากฏเกียรติยศยิ่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนามเป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า" กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (สร้อยพระนามคงตามเดิม) เพื่อเฉลิมพระเกียรติสืบชั่วกาลนาน .

หนึ่ง เมื่อได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าองค์ปัจจุบันนี้แล้ว จึงทรงพระราชดำริถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กับ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ผู้ได้ทรงรับมหาสมณคุณภิเษก เป็น มหาสังฆปริณายก ประธานาธิบดีสงฆ์มาแต่อดีตกาล ก็มีคุณูปการในทางพระพุทธศาสนากิจสมัยนั้นมาเป็นอย่างดี สมควรจะสถาปนาพระสมณศักดิ์ขึ้นไว้ด้วยเช่นกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเปลี่ยนคำนำพระนาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอทั้งสองพระองค์นั้น เป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า" ตั้งแต่นั้นสืบไป" ¹

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช 2 องค์ คือ

1. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามุนียุวนาคนานพ) วัชรนิเวศวิหาร (พ.ศ. 2453 - 2464) พระชนมายุ 62 พรรษา
2. พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า (หม่อมเจ้าภุชงค์) วัชรราชพิพิธ (พ.ศ. 2464 - 2480) พระชนมายุ 79 พรรษา ²

สมณศักดิ์ชั้นสูงสุดที่ในรัชกาลนี้มีชื่อเรียกพิเศษแปลกไปจากเดิมอีกอย่างหนึ่งคือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ซึ่งหมายถึงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก หรือประมุขสงฆ์พระราชอาณาจักร

¹กรมการศาสนา, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2505) หน้า 10.

²สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงราชูปถัมภ์, พระประวัติสมเด็จพระสังฆราชสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466) หน้า 11.

สมณศักดิ์ชั้นสูงสุด ในรัชกาลนี้มีชื่อเรียกพิเศษแปลกไปจากเดิมอีกอย่างหนึ่งคือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ซึ่งหมายถึงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก หรือประมุขสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร เทนเดียวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า และสมเด็จพระสังฆราช ฉะนั้นอาจกล่าวได้ว่า ตำแหน่งสังฆปริณายกสูงสุดเรียกต่างกันเป็น 3 อย่างตามลำดับ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ใช้สำหรับเจ้านายที่มียศตั้งแต่พระองค์เจ้าขึ้นไป และทรงรับพระมหาสมณูปาภิเษก สมเด็จพระสังฆราชเจ้าใช้สำหรับเจ้านายที่มียศตั้งแต่หม่อมเจ้าลงมา ส่วนสมเด็จพระสังฆราช ใช้เรียกสังฆปริณายกผู้เป็นชนชั้นสามัญได้เป็นเจ้านาย

เท่าที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา การปกครองคณะสงฆ์ลักษณะที่แตกต่างไปจากเดิมหลายประการด้วยกัน และการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นล้วนช่วยส่งเสริมให้พระพุทธศาสนาเจริญก้าวหน้า เช่น การตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ในรัชกาลที่ 5 นั้น นับเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่คณะสงฆ์ เพราะทำให้การปกครองมีระเบียบแบบแผนที่มั่นคงกว่าเดิม และช่วยให้พระสงฆ์เริ่มมีบทบาทสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์มากยิ่งขึ้นอีกด้วย ความจำเป็นที่ต้องตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ขึ้นนั้น เป็นเพราะว่า นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา มีจำนวนพระสงฆ์เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 5 มีพระสงฆ์ต่างชาติเป็นจำนวนมาก เช่น พระสงฆ์ญวน และพระสงฆ์จีน เป็นต้น ฉะนั้นเพื่อขจัดปัญหาในเรื่องการปกครอง จึงต้องตราพระราชบัญญัติขึ้น นอกจากนั้นลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งที่แปลกไปจากสมัยก่อนคือ ตำแหน่งสังฆปริณายก จะเห็นได้ว่า นับตั้งแต่รัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ตำแหน่งสังฆปริณายกมีนามสำหรับเรียกพิเศษแปลกไปจากเดิมอีก 2 อย่างคือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า นอกจากนามสำหรับตำแหน่งต่างกันแล้ว อำนาจหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์มากกว่าเดิมอีกด้วย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงเป็นเจ้านาย ย่อมมีความใกล้ชิดเป็นการส่วนพระองค์กับพระเจ้าแผ่นดินมากกว่าสมเด็จพระสังฆราชซึ่งทรงเป็นสามัญชน ดังนั้นพระเจ้าแผ่นดินจึงทรงยกย่องและให้ความเคารพนับถือเป็นพิเศษ ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวนี้ มีผู้ทรงดำรงตำแหน่ง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า 3 พระองค์ ซึ่งจะโคจรมาถึงบทบาทของทุกพระองค์ในการทำนุบำรุง
พระพุทธศาสนาโดยละเอียดในบทต่อไป

ตอนที่ 3 ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ
ปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - ปัจจุบัน)

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2468 - 2477)

ในสมัยนี้การปกครองคณะสงฆ์ลักษณะเช่นเดียวกับในสมัยก่อน คือใช้พระราชาคณะ
ร.ศ. 121 เป็นหลักในการปกครองคณะสงฆ์ ส่วนผู้ทรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสืบต่อจาก
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส คือพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ
สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้ามาตั้งแต่รัชกาลที่ 6 และอีกองค์หนึ่งคือ
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ) วัดสุทัศน์เทพวราราม (พ.ศ. 2481-2487)
ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชในรัชกาลที่ 7 และรัชกาลที่ 8

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว การคณะสงฆ์เจริญรุ่งเรืองมาก
ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงริเริ่มปฏิรูปกิจการพระ
ศาสนาไว้อย่างมากมาย ยังผลให้การปกครองคณะสงฆ์มั่นคงถาวร ดังนั้นในรัชกาลต่อมาจึงยังไม่
จำเป็นที่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงแก้ไข นอกจากรักษาระเบียบเดิมให้เป็นที่ไปตามแบบแผนที่ทรงวาง
ไว้เท่านั้น หรืออาจมีการปรับปรุงบ้างก็เพียงเล็กน้อย ฉะนั้น สมเด็จพระสังฆราชองค์
คือ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า และสมเด็จพระอริยวงศาค
คตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ) จึงมิได้ทรงวางระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ขึ้นใช้ในคณะสงฆ์อีก
เพราะทรงเห็นว่าระเบียบเดิมนั้นมีความมั่นคงและช่วยให้การคณะสงฆ์เจริญรุ่งเรืองอยู่แล้ว
พระองค์จึงทรงรักษาแบบแผนต่าง ๆ เหล่านั้นไว้อย่างเคร่งครัด การรักษาระเบียบเดิมซึ่งเหมาะสม
อยู่แล้วจึงเป็นงานสำคัญในระบายนี้นี้

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลอุดยเดช (พ.ศ. 2477 - 2489)

ในตอนต้นรัชกาล ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ยังคงเป็นไปตามแบบเดิม จนกระทั่งได้มีการตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ฉบับใหม่ขึ้นใน พ.ศ. 2484 และได้ยกเลิกพระราชบัญญัติฉบับเก่า ฉะนั้นลักษณะการปกครองคณะสงฆ์จึงเปลี่ยนไปจากเดิม

ตามพระราชบัญญัตินี้ ได้บัญญัติตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชไว้ด้วย ในมาตรา 6 ระบุว่า "สมเด็จพระสังฆราชทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกและทรงบัญชาการคณะสงฆ์โดยบทแห่งพระราชบัญญัตินี้" โดยแยกอำนาจเป็น 3 ฝ่าย ตามมาตรา 7, 8 และ 9 กล่าวว่ สมเด็จพระสังฆราช ทรงบัญญัติสังฆานัติโดยคำแนะนำของสังฆสภา ทรงบริหารคณะสงฆ์ทางคณะสังฆมนตรี และทรงวินิจฉัยอธิกรณ์ทางคณะวินัยธร¹ เมื่อเปรียบเทียบกับกรปกครองพระราชอาณาจักรสมัยที่มีรัฐธรรมนูญจะเห็นได้ว่า พระเจ้าแผ่นดินทรงใช้อำนาจนิติบัญญัติทางรัฐสภา ทรงใช้อำนาจบริหารทางคณะรัฐมนตรี และทรงใช้อำนาจตุลาการทางศาล หรืออาจกล่าวได้ว่า ตามพระราชบัญญัติฉบับใหม่ สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นประมุขฝ่ายพระพุทธจักร ในขณะที่เดียวกับที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นประมุขฝ่ายพระราชอาณาจักรในการปกครองระบอบรัฐธรรมนูญ²

เนื่องจากการปกครองคณะสงฆ์ตามพระราชบัญญัตินี้มีลักษณะคล้ายกับการปกครองฝ่ายพระราชอาณาจักรดังกล่าวแล้ว ฉะนั้นอำนาจของสมเด็จพระสังฆราชจึงมีลักษณะคล้ายกับอำนาจของพระเจ้าแผ่นดิน เช่น พระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรี เพื่อบริหารงานฝ่ายพระราชอาณาจักร ในขณะที่สมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งตั้งพระราชาคณะระดับต่าง ๆ เพื่อบริหารงานในคณะสงฆ์

อำนาจหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชแตกต่างจากสมัยที่ไซพระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 กล่าวคือ สมเด็จพระสังฆราชทรงมีพระอำนาจบริหารคณะสงฆ์ได้แต่โดยบทแห่งพระราชบัญญัตินี้ ซึ่งแยกอำนาจออกเป็น 3 ฝ่าย เพื่อเป็นการถ่วงดุลย์แห่งอำนาจ สมเด็จพระสังฆราชจะทรงบัญชาการ

¹ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 58 ตอนที่ 72 วันที่ 17 ตุลาคม 2484 หน้า 1391.

² Phra Sasana Sophana, op. cit. P. 9.

คณะสงฆ์โดยวิธีอันตามลำพังพระองค์เองมิได้ เพราะตามพระราชบัญญัติใหม่มีสภาซึ่งมีอำนาจสูงสุด
ในฝ่ายบริหารคณะสงฆ์ ดังนั้นสมเด็จพระสังฆราชจึงทรงมีพระอำนาจอยู่ในขอบเขตจำกัด¹

ในรัชกาลที่ 8 นี้ มีสมเด็จพระสังฆราช 2 องค์ คือ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ
สมเด็จพระสังฆราช (แพ) สืบเนื่องมาจากรัชกาลก่อน และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง-
วชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. คั่น) วัดบวรนิเวศวิหาร (พ.ศ. 2488 - 2501)

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช พระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน
ตั้งแต่ พ.ศ. 2489

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ในปัจจุบันนี้เป็นไปตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์
ฉบับใหม่ คือฉบับ พ.ศ. 2505 ตามพระราชบัญญัติฉบับปัจจุบันนี้มีบทบัญญัติเกี่ยวกับสมเด็จพระ
สังฆราช ตามมาตรา 8 ระบุว่า "สมเด็จพระสังฆราชทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก
ทรงบัญชาคณะสงฆ์ และทรงตราพระบัญชาสมเด็จพระสังฆราชโดยไม่ขัดหรือแย้งกับกฎหมายพระ
ธรรมวินัย และกฎหมายเดรสมาคม" และในมาตรา 9 ระบุว่า "สมเด็จพระสังฆราชทรงดำรง
ตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม"²

เมื่อพิจารณาตามพระราชบัญญัตินี้จะเห็นได้ว่า อำนาจหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราช
ในตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกนั้น ถึงแม้ว่ากฎหมายจะกำหนดขอบเขตไว้ด้วยก็ตาม แต่ก็เป็น
ขอบเขตที่มีความหมายอย่างกว้างขวาง กล่าวคือ นอกจากทรงบัญชาการคณะสงฆ์ให้เป็นไปตาม
กฎหมาย พระธรรมวินัย และกฎหมายเดรสมาคมแล้ว กิจการคณะสงฆ์ใด ๆ ก็ตาม ถ้าไม่ขัดแย้งกับ
หลักทั้ง 3 ประการก็อยู่ในอำนาจหน้าที่ของสมเด็จพระสังฆราชตามมาตรา 8 ทั้งสิ้น ส่วนอำนาจ
หน้าที่ในตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ตามมาตรา 9 ได้แก่ อำนาจหน้าที่ต่าง ๆ ที่
เกี่ยวกับมหาเถรสมาคมทุกกรณี

¹ His Highness Prince Dhaninivat, Kromamun Bidyalahh,
A History of Buddhism in Siam. (Bangkok : Asia Foundation, 1960),
P. 40.

² ราชกิจจานุเบกษาฉบับพิเศษ เล่ม 79 ตอนที่ 115 วันที่ 31 ธันวาคม 2505,
หน้า 29 - 44.

ในรัชกาลปัจจุบัน มีสมเด็จพระสังฆราชดังต่อไปนี้คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น) สืบเนื่องมาจากรัชกาลก่อน สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด) วัดเบญจมบพิตร (พ.ศ. 2503 - 2505) สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่) วัดสระเกษ (พ.ศ. 2506 - 2508) สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน) วัดมกุฏกษัตริยาราม (พ.ศ. 2508 - 2514) และสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (บุญ) องค์ปัจจุบัน

ความสำคัญและอำนาจของตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่ต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จนกระทั่งถึงปัจจุบัน อาจกล่าวโดยสรุปได้ด้วยการแบ่งเป็น 4 ระยะดังนี้

ระยะแรก ตั้งแต่ พ.ศ. 2325 ในรัชกาลที่ 1 ถึง พ.ศ. 2445 ในรัชกาลที่ 5 ระหว่างนี้ไม่มีกฎหมายหรือพระราชบัญญัติใด ๆ ที่ใช้ปกครองคณะสงฆ์ ผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครองคณะสงฆ์คือ พระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระสังฆราชยังไม่ทรงมีพระอำนาจโดยเด็ดขาดในการบริหารงานของคณะสงฆ์ การวิเริ่มปฏิบัติงานสำคัญ ๆ ทางศาสนาจะต้องได้รับพระบรมราชโองการ หรือพระบรมราชานุญาตจากพระเจ้าแผ่นดินเสียก่อน อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระสังฆราชก็ทรงเป็นบุคคลสำคัญยิ่งในคณะสงฆ์ ทรงเป็นผู้ถวายคำแนะนำหรือตอบปัญหาข้อข้องพระทัยในการพระศาสนาแก่พระเจ้าแผ่นดิน เช่นใน พ.ศ. 2331 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ทรงเป็นผู้นำพระราชาคณะทั้งปวงทำสังคายนาพระไตรปิฎก แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระสังฆราชทรงเป็นผู้มีความรู้สูง ได้รับความเคารพยกย่องจากองค์พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ พระสงฆ์ และประชาชนโดยทั่วไป

ระยะที่สอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2445 ในรัชกาลที่ 5 ถึง พ.ศ. 2484 ในรัชกาลที่ 8 ใน พ.ศ. 2445 ได้มีการตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ขึ้นใช้เป็นครั้งแรก ตามพระราชบัญญัติที่กำหนดให้มหาดไทย กรมมหาดไทย ซึ่งประกอบด้วย สมเด็จพระราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่ 4 ตำแหน่ง และพระราชาคณะ เจ้าคณะรองอีก 4 ตำแหน่ง เป็นที่ทรงปรึกษาของพระเจ้าแผ่นดิน ในกิจการพระศาสนา พระราชบัญญัตินี้มิได้ระบุถึงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชไว้ เพราะขณะที่ตราพระราชบัญญัติ ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชยังว่างอยู่ แต่มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา

วชิรญาณวโรรส ครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกนิกาย ทรงปฏิบัติหน้าที่แทน แลยังมีใ้ทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้ จะเห็นได้ว่า ในระยะนี้พระเจ้าแผ่นดินมีใ้ทรงถือพระอำนาจโดยสิทธิขาดในการปกครองคณะสงฆ์เพียงพระองค์เดียว เพราะทรงมีมหาเถรสมาคมเป็นที่ทรงปรึกษา และมีกระทรวงธรรมการทำหน้าที่เกี่ยวกับการคณะสงฆ์

ต่อมาใน พ.ศ. 2453 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงได้รับสถาปนาให้ดำรงตำแหน่งสังฆปริณายก และพร้อมกันนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ให้แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสแต่ผู้เดียว จึงทรงมีอำนาจเด็ดขาด นับเป็นครั้งแรกที่พระเจ้าแผ่นดินถวายอำนาจนี้แก่สังฆปริณายก อย่างไรก็ตาม ในระยะนี้การปกครองคณะสงฆ์ยังคงใช้พระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระอำนาจสูงสุด ภายหลังจากที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์สนพระชนม์ใน พ.ศ. 2464 แล้ว สังฆปริณายกองค์ต่อ ๆ มาคงจะยังทรงมีพระอำนาจเช่นเดียวกับพระองค์ เพราะยังคงใช้พระราชบัญญัติฉบับเดิม แต่โดยเหตุที่สังฆปริณายกองค์ต่อ ๆ มามิได้ทรงวางระเบียบที่สำคัญในการปกครองคณะสงฆ์อื่นอีก แต่ทรงรักษาและดำเนินตามแบบแผนซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงวางไว้นั้นอย่างเคร่งครัด จึงดูเหมือนว่า สังฆปริณายกองค์ต่อ ๆ มาทรงมีผลงานไม่เด่นชัดนัก

ระยะที่สาม ตั้งแต่ พ.ศ. 2484 ในรัชกาลที่ 8 ถึง พ.ศ. 2505 ในรัชกาลปัจจุบัน ใน พ.ศ. 2484 ได้ตราพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ฉบับที่ 2 ขึ้นใช้ ยกเลิกพระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 ตามพระราชบัญญัติฉบับใหม่นี้ ได้ระบุถึงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชไว้ว่า ทรงดำรงตำแหน่งสังฆปริณายก และทรงปกครองคณะสงฆ์โดยแบ่งอำนาจเป็น 3 ฝ่าย คือทรงบัญญัติสังฆาเถติ โดยคำแนะนำของสังฆสภา ทรงบริหารคณะสงฆ์ทางคณะสังฆมนตรี และทรงวินิจฉัยอธิกรณทางคณะวินัยธรรมตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ อำนาจของสมเด็จพระสังฆราชลดน้อยลงจากสมัยที่การใช้พระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 ทั้งนี้เพราะอำนาจของสมเด็จพระสังฆราชอยู่ในขอบเขตจำกัด คือจะทรงบริหารคณะสงฆ์โดยวิธีอื่นตามลำพังพระองค์เองมิได้ ต้องทรงบัญญัติการคณะสงฆ์ทางสังฆสภา สังฆมนตรี และ คณะวินัยธรรม แล้วแต่กรณี

ระยะที่สี่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2505 จนกระทั่งถึงปัจจุบัน ได้ใช้พระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์บาลาสุก คือฉบับ พ.ศ. 2505 ตามพระราชบัญญัติที่กำหนดให้มีมหาเถรสมาคมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เหมือนอย่างพระราชบัญญัติ ร.ศ. 121 ได้ระบุตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชว่า สมเด็จพระสังฆราช ทรงบัญชาการคณะสงฆ์เอง และทรงรับผิดชอบในตำแหน่งสังฆปริณายก ทรงปฏิบัติหน้าที่ร่วมกับมหาเถรสมาคมโดยตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ตามพระราชบัญญัตินี้ จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระสังฆราชทรงมีอำนาจมาจากอีกครั้งหนึ่ง เพราะทรงรับผิดชอบหน้าที่สำคัญ 2 อย่าง คือทรงมีอำนาจหน้าที่ในตำแหน่งสังฆปริณายก และทรงเป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคม

นับตั้งแต่ต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบัน มีพระสงฆ์ทรงตำรงตำแหน่งสังฆปริณายก 17 องค์ คือ

1. สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังโฆสิตาราม พ.ศ. 2325 - 2337¹
ในรัชกาลที่ 1
2. สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ พ.ศ. 2337 - 2359 พระชนมายุ 85 พรรษา ในรัชกาลที่ 1
3. สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ พ.ศ. 2359 - 2362 พระชนมายุ 70 พรรษา ในรัชกาลที่ 2
4. สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ พ.ศ. 2362 - 2365 พระชนมายุ 90 พรรษา ในรัชกาลที่ 2
5. สมเด็จพระสังฆราช (คอน) วัดมหาธาตุ พ.ศ. 2365 - 2385 พระชนมายุ 81 พรรษา ในรัชกาลที่ 2 และที่ 3
6. สมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบูรณะ พ.ศ. 2386 - 2392 พระชนมายุ 86 พรรษา ในรัชกาลที่ 3
7. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระสังฆราช (พระองค์เจ้าवासูกวี) วัดพระเชตุพน พ.ศ. 2394 - 2396 พระชนมายุ 63 พรรษา ในรัชกาลที่ 4
8. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สมเด็จพระสังฆราช วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. 2434 - 2435 พระชนมายุ 83 พรรษา ในรัชกาลที่ 5
ปีที่ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช จนถึงปีที่สิ้นพระชนม์

9. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ป.ต.ธ.9) วัดราชประดิษฐ
พ.ศ. 2436 - 2442 พระชนมายุ 87 พรรษา
10. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราช
(พระองค์เจ้า มยุรนาถมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. 2453 - 2464 พระชนมายุ 62 พรรษา
ในรัชกาลที่ 6
11. พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลลิณีวชิรมณี สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
(หม่อมเจ้าภุชงค์ ป.ต. 5) วัดราชบพิธ พ.ศ. 2464 - 2480 พระชนมายุ 79 พรรษา ในรัชกาล
ที่ 6 และที่ 7
12. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ป.ต. 5) วัดสุทัศน์เทพ-
วราราม พ.ศ. 2481 - 2487 พระชนมายุ 89 พรรษา ในรัชกาลที่ 7 และที่ 8
13. สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น ป.ต. 7)
วัดบวรนิเวศวิหาร พ.ศ. 2488 - 2501 พระชนมายุ 85 พรรษา ในรัชกาลที่ 8 และรัชกาลปัจจุบัน
14. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลก ป.ต. 9) วัดเบญจมบพิตร
พ.ศ. 2503 - 2505 พระชนมายุ 74 พรรษา ในรัชกาลปัจจุบัน
15. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อญ ป.ต. 9) วัดสระเกศ
พ.ศ. 2506 - 2508 พระชนมายุ 91 พรรษา ในรัชกาลปัจจุบัน
16. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน ป.ต. 9) วัดมกุฏกษัตริ-
ยาราม พ.ศ. 2508 - 2514 พระชนมายุ 75 พรรษา ในรัชกาลปัจจุบัน
17. สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (บุณ ป.ต. 9) วัดพระเชตุพน
ในรัชกาลปัจจุบัน

ในจำนวนสมเด็จพระสังฆราชทั้ง 17 องค์ สามารถแบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า มี 3 องค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-
วชิรญาณวโรรส

สมเด็จพระสังฆราชเจ้ามี 2 องค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราลงกรณ
และ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

สมเด็จพระสังฆราชมี 12 องค์ คือ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) สมเด็จพระสังฆราช
(ศุข) สมเด็จพระสังฆราช (มี) สมเด็จพระสังฆราช (สุก) สมเด็จพระสังฆราช (คณ)
สมเด็จพระสังฆราช (นาค) สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา) สมเด็จพระ
อริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ) สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลก)
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อญ) สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระ
สังฆราช (จวน) และสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น) องค์ปัจจุบัน.
